

Петро
КРАЛЮК

ПІВТОРИ ТИСЯЧІ РОКІВ РАЗОМ

СПІЛЬНА ІСТОРІЯ
УКРАЇНЦІВ І ТЮРКСЬКИХ НАРОДІВ

**Петро Михайлович Кралюк
Півтори тисячі років
разом. Спільна історія
українців і тюркських народів
Серія «Великий науковий проект»**

предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=38009619

*Петро Кралюк «Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів». Серія «Великий науковий проект». Науково-популярне видання: Фоліо; Харків; 2018
ISBN 978-966-03-8155-1*

Аннотація

Петро Кралюк (нар. 1958 р.) – доктор філософських наук, професор, перший проректор Національного університету «Острозька академія». Є автором численних робіт з історії культури України, зокрема її філософської думки. Створив власну концепцію історії філософії України, яка різниться від загальноприйнятої. Відомий також своєю історичною публіцистикою на шпальтах газет «День», «Дзеркало тижня» та сайті радіо «Свобода». Його перу належить низка романів і повістей («Шестиднев», «Лицар і смерть», «Діоптра», «Віднайдення раю»). У видавництві «Фоліо» вийшли друком

книжки П. Кралюка «Справжній Мазепа», «Козацька міфологія України: творці та епігони», «Богдан Хмельницький: легенда і людина», де він подає дещо незвичний погляд на роль елітарних верств та козацтва в історії України, а також «Ярослав Мудрий». У новій книзі П. Кралюка йдеться про непрості стосунки між українцями та їхніми предками й тюрками. Автор показує, що це були відносини між двома цивілізаціями (землеробською й кочовою), які часто мали конфронтаційний характер. Однак існувало й чимало прикладів «взаємодоповнення» та співробітництва. Звертається увага на історію відносин між слов'янським населенням нинішніх українських земель й аvaraми, булгарами, печенігами, половцями, торками, татарами, турками тощо. Особливо акцентується увага на стосунках між українським козацтвом, з одного боку, та Кримським ханством та Османською імперією, з другого. Показано, що в генезисі українського етносу помітну роль відіграли тюрки, а українська культура має чимало тюркських елементів.

Содержание

Передмова	5
Обри-авари	13
Стосунки з булгарами	34
«Загадкові» хозари	50
«Печеніг – ворог русича»	67
Імперія половців	81
Чорні клобуки	108
Під владою Золотої Орди	116
Кінець ознакомительного фрагмента.	171

Петро Кралюк

Півтори тисячі років разом

Спільна історія українців

і тюркських народів

Передмова

Ставлення українців до тюркського світу не було і не є простим. Українці, їхні предки контактували з тюркськими народами більше тисячі років. Часто це були воєнні конфлікти. Хоча й зустрічалися моменти співпраці. Більше того – можна сказати, що тюркський чинник відіграв помітну роль у етногенезі українців. Натомість «українська кров» давала про себе знати на тюркських землях. Навіть деякі знакові персонажі історії тюркських народів мали українське походження. Одна Настя Лісовська, вона ж Роксолана, чого вартує!

Однак якщо розглянути українську культуру, зокрема історіографію, то тюркський чинник переважно ігнорується або часто трактується в негативному плані. Зовсім недавно світ побачили книжки знаних українських істориків під

назвою «Східна брама Європи»¹ і «Брама Європи»². У них так чи інакше є намагання представити Україну як «браму», «бар'єр», який захищає європейський світ від руйнівних впливів, що йдуть зі Сходу. І під цими «східними руїниками» переважно розуміють тюркські етноси.

Майже ту саму «симетричну відповідь» маємо в культурах тюркських народів, які контактували з українцями, зокрема в культурі турецькій. Для тюркських авторів українці часто є «невірними» й «нецивілізованими».

Таке ставлення одних до інших, у принципі, можна зрозуміти. Адже українці й тюрки належали до різних цивілізацій. Як правило, їх розділяли й релігійні бар'єри, котрі мали і продовжують мати чимале значення.

Склалося так, що предки українців й самі українці в період Середньовіччя та в пізніші часи в основному були землеробами. Натомість тюркські народи, які сусідили з ними, часто належали до кочівників і займалися скотарством. Звісно, були й винятки. Наприклад, серед українців існували етнічні групи, що були переважно скотарями (наприклад, мешканці Карпат). Так само серед представників тюркських народів, котрі проживали в Північному Причорномор'ї, зустрічалися такі, які віддавали перевагу землеробству. Та все ж,

¹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. – К., 2014.

² Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016.

попри ці винятки, протистояння українців і тюрків можна трактувати як протистояння землеробської й кочової цивілізацій.

Це протистояння ніби «роздирило» українські землі й населення. З цього приводу цікаві міркування висловив український політолог В'ячеслав Липинський (1882—1931). Він вважав, що «з погляду політичного наше географічне положення – найгірше в Європі». Українські землі стають місцем цивілізаційних зіткнень. На них постійно відбувається пересування кордонів між Сходом і Заходом³. Липинський твердив, що наша багатостраждальна історія зводиться до фатального питання: *хто – кочівник чи хлібороб – переможе у нас?* А найбільшою нашою національною трагедією є те, що досі не зміг перемогти у нас ані один, ані другий; що ми не стали міцною державою кочівників, державою юрби, державою охлократичною, якою стала заповнена своїми кочівниками великоруська Московщина, але не стали ми державою й хліборобською, бо кочівників серед нас була велика кількість. Тому ми, вважав Липинський, на фатальному пограниччі між «цивілізацією плуга» і «цивілізацією степу». Всі свої войовничі державні елементи ми віддавали кочовій Москві, а найбільше культурні хліборобські елементи – Польщі.

³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К. ; Філадельфія, 1995. – С. 421—422.

В'ячеслав Липинський

Попри симпатії до «цивілізації плуга» й негативізм до «цивілізації степу», Липинський загалом займає об'єктивну позицію. Він, по-перше, розуміє, що кожна з цих цивілізацій має свої цінності й, зрештою, свою цінність. По-друге, Липинський говорить про те, що українська нація – це поєднання кочівників і хліборобів, між якими йде змагання. Це можна зрозуміти і в тому сенсі, що ця нація виникла як результат синтезу слов'ян-землеробів та тюрків-кочівників.

Переважно в українській культурі, як уже говорилося, спостерігаємо негатив-ставлення до тюркських народів. Адже тюрки часто ставали ворогами українців, нищили їхні землеробські поселення. Так, негативне ставлення до сте-

пу, а й, відповідно, до степових кочівників, як чинника в історії українського народу, демонстрував відомий географ Степан Рудницький (1877—1937). «Степ, – писав він, – не був первісно родимою ростинною формацією для українців, а страшним диким полем, із котрого, немов сарана, вилітали жовтолиці орди, щоб нищити Україну. Тільки через існування формації степів було середньоазійське сусідство таке злочасне для України, тільки степ давав комонним народам такий добрий пастівник для табунів і отар, такий вигідний шлях на Україну»⁴.

Справді, для предків новочасних українців, жителів півдня Давньоруської держави, степ, Дике Поле були чужою, ворожою територією, звідки чекала небезпека. Початково український етнос формувався в лісостеповій зоні, де розташовувалися основні політичні й культурні осередки Русі-України в середньовічний період: Київ, Галич, Володимир (Волинський), Львів, Луцьк, Острог тощо.

Степан Рудницький, як і чимало інших українських авторів, вважав Батієву навалу великим нещастям для України. «Одно татарське лихоліття, – писав він, – здержало політичний і культурний розвиток України на цілі століття. І хоч не набіги кочовників спинилися вже в другій половині XVIII ст., то їх сумні наслідки видні донині. *З політичного ослаблення, спричиненого півторатисячолітнім татарським лихоліттям, не може український народ і донині прий-*

⁴ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 127.

ти до себе»⁵.

Степан Рудницький

Антитатарські мотиви були помітні в українському фольклорі. Знайшли вони вияв у літературі, різноманітних мистецьких творах. Принагідно нагадаємо, що фактично перша українська опера «Запорожець за Дунаєм» мала анти-турецький характер.

Правда, це лише одна сторона медалі. Кочовий тюркський світ, із яким протягом тривалого часу доводилося контактувати українцям-землеробам, мав на останніх помітний вплив. Тюрки нерідко ставали союзниками українців, навіть родичалися з ними. Наприклад, це стосувалося половців, хани яких мали родинні стосунки із давньоруськими князями,

⁵ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – С. 101.

а на початках татарської навали на Русь були їхніми співниками (мається на увазі битва на Калці в 1223 р.). Деякі тюркські народи чи субетноси (чорні клобуки, татари-ліпки і т. д.) «розчинилися» в українському соціумі, зазнавши асиміляції. Помітна частина українських шляхетських родів мала тюркські корені. На Київщині й Брацлавщині кількість таких становила близько однієї чверті панівного складу⁶.

Явищем, яке зросло на пограниччі українського й тюркського світів, стало козацтво. Козаки не лише воювали з тюрками, але й перейняли від них чимало військових елементів, а також елементів побуту й культури. Нерідко тюрки ставали союзниками українських козаків. Окремі козацькі старшинські роди були тюркського походження. Можна наводити й інші численні свідчення тюркських впливів на український соціум, про що більш детально буде йти мова далі. Вони говорять про те, що між українцями й тюрками була не лише конфронтація, але й співпраця, взаємопроникнення.

Сучасна українська нація, як би це комусь не подобалося, постала в результаті взаємодії слов'янських і тюркських етносів. Загалом переміг слов'янський первень. Українці розмовляють мовою, що належить до слов'янських. Хоча в ній чимало тюркізмів. Також її «співучість» є результатом тюркських впливів. У традиційній культурі українців переважають слов'янські елементи. Правда, в козацькому одязі

⁶ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII. Волинь і Центральна Україна. – Вид. друге, переглянуте і виправлене. – К., 2008. – С. 189.

простежуються елементи тюркські.

Однак в українській культурі, в силу різних причин, було і є намагання затушувати тюркський слід, а тюркські народи представити переважно в негативному світлі.

Певно, пора вже об'єктивно подивитися на історію довготривалих відносин українського й тюркського етносів. Не демонізувати конфлікти, але й не ідеалізувати взаємодію між цими двома сторонами, які представляли різні цивілізації.

Направду, ця історія є цікавою й захоплюючою. Багато в чому вона унікальна. І про цю унікальність треба говорити, а не «ховати» її.

Обри-авари

У «Повісті минулих літ» при описі давніх часів читаємо наступне: «...існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, – і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не zostався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», – бо нема їхнього ні племені, ні потомства»⁷. Оскільки в цьому повідомленні згаданий ромейський (візантійський) імператор Іраклій (роки правління – 610—641), то описувані події варто віднести до першої половини VII століття.

Звісно, не слід беззастережно вірити «Повісті минулих літ». Ця пам'ятка, як вважають дослідники, з'явилася не раніше початку XII ст. Однак у ній зафіксована більш глибока історична пам'ять. Ймовірно, укладачі «Повісті...» користувалися більш давніми записами, що дійшли з X—XI, а, можливо, навіть із

⁷ Літопис руський. – К., 1989. – С. 7.

IX століття⁸.

Інформація про обрив (або аварів) має, попри легендарність, моменти конкретності. Це не лише згадка про імператора Іраклія, а й повідомлення, що обри приневолили плем'я дулібів. Як про вражаючий елемент поневолення, говориться, ніби обри запрягали у візки дулібських жінок замість коней. Схоже, такі явища мали певне поширення й вони «врізалися» в народну пам'ять дулібів.

Варто взяти до уваги, що події в народній пам'яті зберігаються близько 100—150 років. Далі вони, як правило, забуваються. Те, що пам'ять про обрив зберігалася протягом тривалого часу (кілька сотень років), а потім ввійшла до літопису – факт по-своєму унікальний.

Імператор Іраклій I

Можна припустити, чому так сталося. Ймовірно, пану-

⁸ Толочко П. Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. – К., 2005. – С. 9—110.

вання обрив справді було важким для дулібів. Пам'ять про це була сильною і яскравою. Вона могла бути зафіксована в фольклорних творах, які зберігалися кілька сотень років. А потім ця фольклорна інформація перейшла до літописів. Також варте уваги те, що дуліби – попередники волинян. Принаймні в «Повісті минулих літ» про них сказано таке: «Дуліби... жили по Бугу, де нині волиняни...»⁹ А волиняни в «докиївський період» мали вже свої державні утворення, доволі значні міські поселення (наприклад, Зимненське городище¹⁰). Арабський географ та історик Абу ль-Хасан Алі аль-Масуді (896—956) навіть вважав, що волиняни (плем'я валінана) колись давно панували над слов'янами¹¹. Звісно, до таких повідомлень варто ставитись обережно, але вони мали під собою певну основу. Археологічні дослідження дають підстави говорити про відносно високий розвиток Волинської землі в епоху раннього Середньовіччя. Тут існували значні поселення, які займали площу близько 10 гектарів і більше¹². Принагідно зазначимо, що Київ часів Володимира займав приблизно таку ж площу. У «Баварському географі», пам'ятці, яка відноситься до IX ст., вказано, що на теренах Волині, де проживали бужани й велунчани, було понад 300

⁹ Літопис руський. – С. 8.

¹⁰ *Ауліх В.* Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Україні. – К., 1972.

¹¹ *Якубович М.* Велика Волинь і мусульманський Схід. – Рівне, 2016. – С. 18.

¹² *Прищепя Б.* Погоринські міста в X—XIII ст. – Рівне, 2016. – С. 41—54.

міст¹³. Тому тут могла відносно рано з'явитися писемність, яка й зафіксувала «історію з обрами».

Наведене вище свідчення «Повісті минулих літ» небагато нам дає інформації про обрив-аварів та їхні стосунки зі слов'янським, зокрема праукраїнським, населенням. І все ж є інформація з інших джерел, яка дає можливість частково реконструювати ці стосунки.

Зимненське городище, вид з боку Свято-Успенського монастиря

Авари з'явилися на теренах України, зокрема в Північному Причорномор'ї, в результаті Великого переселення народів. Про них зустрічалися згадки в творах деяких візан-

¹³ *Войтович Л.* «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 12—34.

тійських авторів V і VI ст. – Пріска Панійського, Феофілакта, Сімокатти, Менандра Протектора, Іоанна Ефеського та інших.

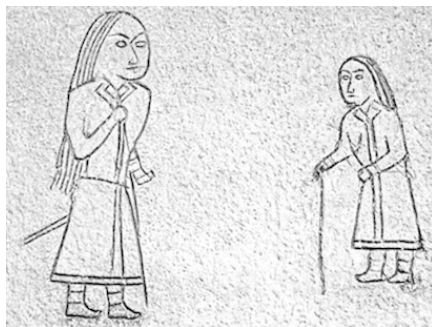
Після розпаду імперії гунів, де, ймовірно, верхівка була тюркською¹⁴, на теренах євразійського степу сформувалася могутня держава, яка в літературі отримала назву Тюркський каганат (552—745)¹⁵. Вважається, що засновником цієї держави був Ашина. Про нього існує легенда, ніби він народився від вовка й гунської князівни чи то від гунського царенка й вовчиці. Тобто тим самим «доводилося» походження тюркського правителя, який мав титул кагана, від гунських очільників. Саме ім'я Ашина походить від монгольського слово «шоно», тобто вовк, до якого додано компонент «а», котрий у китайській мові означає «вельможний, шляхетний». Тобто Ашина – «вовк шляхетної крові». До речі, тотем вовка доволі поширений у тюркських народів. Наприклад, він шанується в пантюркістських колах Туреччини. Саме ж слово «тюрк» спочатку мало значення «сильний, дужий». Пізніше воно стало етнонімом. Тюрки прославилися вмінням робити з криці чудову зброю. Скориставшись міжусобицями серед різних племен, нащадки Ашина опанували значну частину євразійських степів. У 552 р. виникла

¹⁴ Вйдейко М. Україна: від антів до Русі. – К., 2009. – С. 29—30.

¹⁵ Про Тюркський каганат див.: Гумилев Л. Древние тюрки. – СПб., 2002; його ж. Великая распря в первом тюркском каганате в свете византийских источников // Византийский временник. – 1961. —Т. XX. – С. 75—89.

Тюркська імперія, на чолі якої став каган Тумин. Останній доручив своєму молодшому братові Істемі підкорити західні степи – що й було зроблено.

Залишки недобитих військом Істемі племен (приблизно 20 тисяч чоловік) зрештою злилися в один народ, що став відомий під назвою авари. Останні, скориставшись чварами булгарських племен, які перебували в межах сучасної Лівобережної України, підкорили їх. Також під їхньою владою опинилися й слов'янські племена. У 60-х рр. VI ст. авари, створивши свою державу-імперію, стали господарями Паннонії й грозою Центральної Європи. Її верховні правителі взяли собі титул кагана, розглядаючи себе як конкурентів тюркських каганів¹⁶.

Зображення тюрків у монгольській провінції Завхан, VI

¹⁶ Халимоненко Г. Аспарух, Кубрат та інші // Сестра моя, Софія... – К., 2016. – С. 68—69.

Як і багато державних утворень того періоду, Аварський каганат був державою поліетнічною. Хоча, наскільки можна судити, панівним етносом у ньому були тюрки, принаймні тюркською була знать, верхівка. Також більшість державних посад у каганаті мали назви тюркського походження¹⁷.

До складу Аварської держави, котру можна трактувати як середньовічну імперію, увійшли значні території Центральної та Східної Європи. Окрім частини нинішніх українських земель, до неї відносилися повністю або частково землі таких сучасних країн, як Угорщина, Австрія, Швейцарія, Словаччина, Хорватія, Румунія, Польща, Литва, Македонія та Білорусь.

Заснування Аварського каганату відносять до 60-х рр. VI ст., занепад його припав на кінець VIII ст. А на початку IX ст. ця держава фактично припинила своє існування. Отже, вона проіснувала понад два з половиною століття – час немалий, щоб «наслідити» в історії.

¹⁷ Лавренюк В. Авари (обри) // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. – Тернопіль, 2004. – Т. 1. – С. 19.

й награбоване добро.

Осердям Аварського каганату були переважно землі сучасної Угорщини й Трансильванії. Столичний хрінг знаходився в районі нинішнього міста Тімішоара. Угорці навіть вважають, що авари відіграли помітну роль у їхньому етногенезі.

Аварська держава була непогано організована. Що й забезпечило її тривале існування. Авари змусили візантійців платити собі данину. У 626 р. вони разом зі слов'янськими загонами взяли в осаду Константинополь. Правда, зазнали поразки. Після цього експансія аварів припинилася.

Пам'ятник Само в Дубнянах, Чехія

На теренах Аварського каганату проживало чимало слов'ян¹⁸. Вони, як правило, здійснювали походи разом із аварами, передусім на терени Візантії. Звісно, стосунки їхні з панівним аварським населенням не були простими. У 623 р. частина слов'янських племен піднялася на повстання проти аварів. Очолив це повстання купець Само. В результаті виникла перша слов'янська держава. Її в літературі, як правило, іменують державою Само. До її складу входили морави,

¹⁸ *Tzsykiewicz L. A. Słowianie i Awarowie. – Wrocław, 2009.*

чехи, лужичани, хорутани й паннонці. Проіснувала вона десь до середини VII ст. Потім її землі знову опинилися під владою аварів¹⁹.

Не відомо, щоб аварські правителі чеканили свою монету. Однак через територію Аварської держави проходили торгові шляхи й, відповідно, існував грошовий обіг. Переважно тут використовувалися візантійські соліди.

У аварів формувалася своя писемність. Зокрема, знайдені їхні рунічні написи. Щоправда, вони не розшифровані. Знайдений також на посудині напис аварською мовою, виконаний грецькими буквами.

Відправною точкою, коли почався занепад Аварського каганату, можна вважати їхню поразку біля стін Константинополя у 626 р. У цей час, як уже говорилося, виникла на частині земель каганату слов'янська держава Само. А близько 632 р. болгарський (тюркський) хан Кубрат (605—665), об'єднавши племена кутрігурів, утігурів і оногурів, створює середньовічну державу – Велику Болгарію, вигнавши аварів із Північного Причорномор'я й Нижнього Дунаю. До 640 р. слов'янське плем'я хорватів витіснило авар із Далмації.

¹⁹ *Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona. – Wodyśław Śląski, 2009.*

Хан Кубрат

Карл Великий

Незважаючи на ці поразки, Аварський каганат зберігся й проіснував ще майже двісті років. Смертельного удару цій державі завдали франки. Тодішній їхній король Карл Великий (742—814) у 791 р. почав наступ проти аварів. У його війську були і слов'янські загони карantanців – предків сучасних словенців і хорватів. У самому каганаті почалися смути. Були вбиті югур і каган. 796 року франкам вдалося захопити головний хрінг – столицю каганату. До Ахена, столярного міста франків, відправили вози, навантажені скарбами,

які протягом століть накопичували аварські кагани. Правда, авари не змирилися й продовжували боротьбу.

Ослабленням Аварського каганату скористався болгарський хан Крум (755—814). У 803—804 рр. він захопив аварські землі в середньому Подунав'ї. У візантійському збірнику енциклопедичного характеру Суда (лексикон Свіді) є така цікава інформація. Ніби Крум запитав полонених авар, від чого загинули їхні провідники і «увесь народ». На це полоняники відповіли: «Через те, що множилися звинувачення один одного, загинули найбільш сміливі й розумні серед нас; потім злодії й несправедливі поєдналися з суддями; потім від хмільного, коли вина побільшало, всі стали пияками; потім – через хабарництво; ще пізніше – через купців, оскільки всі ті, що стали купцями, обманювали один одного»²⁰.

Ймовірно, це письмове свідчення загалом адекватно відображає ситуацію. Аварський каганат, котрий виник як військова й загарбницька держава, з часом цивілізувався. Верхівка, а також певні групи населення почали користуватися життєвими благами. Тут розвивалася торгівля, частина людей стала відносно заможною й намагалася отримувати задоволення (звідси – широке вживання спиртного). Разом з тим набули поширення «цивілізаційні вади» – хабарництво, підкуп суддів, обман, вивищення недостойних людей тощо. Що

²⁰ Цит. за: *Эрдели И.* Исчезнувшие народы. Авары // <http://gumilevica.kulichki.net/debate/Article24.htm>.

й вело до розкладу держави. Вона загинула не лише через напади зовнішніх ворогів (франків, болгар), а й через внутрішній розклад і дезорганізацію.

Після фактичної загибелі Аварського каганату її південна частина опинилася в складі Болгарської держави. Еліта останньої була тюркською, тобто близькою аварам. Тому там авари визнали владу хана Крума й не повставали проти нових правителів.

Західна частина Аварського каганату опинилася під владою франків. Останні вирішили «приручити» місцеве населення, християнізувавши його. Спеціально для цього у Зальцбурзі в 798 р. було засноване архієпископство. У 805 р. християнську віру прийняв каган. Тим самим авари перетворилися у васалів франків. Вони мали свої володіння в межах Східної марки Франкської держави з центром біля колишнього римського міста Саварії (зараз територія західної Угорщини). Ще певний час (до 843 р.) у різноманітних джерелах згадувалися авари й навіть т. зв. Аварське королівство²¹.

²¹ Про аварів та їхню історію див.: Венелин Ю. И. Об обрах, их царстве и его пределах. – М., 2011. – С. 639—662; История Венгрии. – М., 1971. – Т. 1. – С. 75—80.

Хан Крум

На теренах Аварського каганату проживало чимало слов'ян. Після загибелі цієї держави деякі з них опинилися поза межами впливів держав франків і болгар-тюрків. Саме на той час припадає створення слов'янських державних утворень. І саме на теренах, де колись панували авари.

На початку IX ст. на теренах південної Моравії та північно-західної Словаччини виникає слов'янська держава, першим правителем якої став князь Моймир (правив до 846 р.). Ним була заснована династія Моймировичів. Ромейський імператор Константин Багрянородний (905—959) називав цю державу Великою Моравією. У ній слов'янські просвітителі Кирило та Мефодій утверджували християнство східного обряду²². Потім їхні учні перебралися до Болгарсь-

²² Плахонін А. Великоморавське князівство // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2003. – Т. 1. – С. 471.

кої держави, в якій поступово домінуючими стали слов'янські елементи.

Але, схоже, поряд з цим виникає ще одне державне утворення на землях, де жили дуліби. З часом ці землі почали іменуватися Волинню. Про це фактично говорить уже згаданий арабський автор Абу ль-Хасан Алі аль-Масуді в своїй праці «Промивальні золота й копальні самоцвітів», яка була написана в 943—947 рр. Там, зокрема, автор пише про сакаліба, тобто слов'ян: «Вони складаються з різних племен, між якими йдуть війни, а також мають царів. Дехто з них тримається християнської віри, а саме яковітського віросповідання, а є серед них такі, у яких немає Святого Письма, і вони не сповідують ніякого божественного закону. Ці люди – язичники, божественні закони їм узагалі невідомі. ... є серед них плем'я, в якому колись, у давні часи був цар, а називався їхній цар Маджак (*Маджск*). Це плем'я називається валінана (*влінана*). Це плем'я в давнину мало владу над усіма племенами сакаліба, адже в них був цар, а всі інші царі корилися йому»²³.

Наведене свідчення аль-Масуді дає підстави говорити, що волиняни мали своє державне утворення. Адже вони панували над іншими слов'янськими племенами. Тобто, судячи з усього, в них існували механізми примусу, оподаткування. Ця держава мала свого царя, верховного правителя, якому підпорядковувалися інші царі. Називається навіть ім'я царя

²³ Цит. за: Якубович М. Велика Волинь і мусульманський Схід. – С. 18.

– Маджак.

Костянтин VII Багрянородний

Аль-Масуді

Держава волинян, за свідченням аль-Масуді, існувала «в давнину». Такою давниною цілком могли бути події столітньої давності – орієнтовно початок IX ст., той час, коли на уламках Аварського каганату з'явилася Великоморавська держава. Земля дулібів, власне Волинь, теж була під владою аварів. Тепер, коли зник їхній каганат, тут, схоже, постало своє державне утворення, яке проіснувало до кінця X ст., поки не було завойоване князем Володимиром. Політичним центром цієї держави стало місто Волинь – звідси й походить назва Волинської землі²⁴. Князь Володимир (?—1015), підкоривши цю землю-державу, створив у ній оплот-град, що отримав його ім'я (зараз це місто Володимир-Волинський)²⁵. До речі, тодішній Володимир знаходиться неподалік міста Волинь.

Можливо, в той час з'явилося й державне утворення білих хорватів на теренах Галичини. Правда, письмових свідчень про нього не маємо. Однак на Галичині²⁶, як і на Волині, знаходилося чимало укріплених міст-городищ. Також київському князеві Володимиру довелося прикласти зусиль для завоювання цих теренів. Це дає підстави вважати, що тут

²⁴ Річинський А. Старий город Волинь // Наша Батьківщина. – 1938. – Ч. 2. – С. 38—49.

²⁵ Головка В. Володимир-Волинський // Енциклопедія історії України: в 10 т. – Т. 1. – С. 620.

²⁶ Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2010. – Вип. 45. – С. 13—54.

існувало державне утворення.

Нові держави, що виникають, як правило, беруть собі за зразок устрій існуючих держав. І для творців перших слов'янських державних утворень таким зразком цілком міг бути Аварський каганат. Тут простежуються деякі цікаві паралелі. У каганаті існувала система дерев'яних укріплень – хрінгів. Приблизно те саме маємо на теренах Волині, Галичини, а потім – на Русі. Тут ці укріплення іменувалися градами. Князі Володимир та Ярослав Мудрий, як і аварські правителі, будували, зокрема, такі гради на околицях своєї держави з оборонною метою. Звісно, в цьому не обов'язково простежувався безпосередній вплив авар. Та все ж...

Деяких київських князів давньоруські джерела, зокрема «Слово про Закон і Благодать», називають каганамі. Саме так у цьому творі іменується князь Володимир²⁷. Звісно, можна припустити, що цей титул, поширений у тюркських народів, київські князі взяли в хозар. Але міг дати тут знати про себе й аварський вплив. Адже пам'ять про аварів все ж зберігалася тривалий час. Авари хоча й згинули, проте трактувалися русами як могутній народ. Тому престижно було київським князям перейняти титул кагана.

Нерідко історія видається парадоксальною. Авари в центрі Європи створили достатньо сильну й розвинуту середньовічну державу. Під їхньою владою опинилася значна ча-

²⁷ *Іларіон. Слово....* // Хрестоматія давньої української літератури. – К., 1967. – С. 46.

стина слов'ян, які зазнавали гніту з боку завойовників.

Проте слов'яни чимало навчилися у своїх поневолювачів, перейнявши їхній державницький досвід. Тому саме на теренах Аварського каганату в зв'язку з його розпадом виникли перші слов'янські держави – держава Само, Великоморавська держава, держава волинян (Валінана). Авари ніби стали «державними вчителями» слов'ян.

Стосунки з булгарами

Ще одним тюркським етносом, який мав відношення до історії праукраїнців, були булгари чи болгари (в літературі їх також іменують протобулгарами)²⁸. Як і авари, прийшли вони на терени нинішньої України під час Великого переселення народів. Тут вони з'явилися в результаті гунської навали. Володар гунів Аттіла (?—453), який у середині V ст. створив свою велетенську імперію в Європі, панував також над болгарськими племенами, котрі переважно кочували на землях Північного Причорномор'я. Звідси Аттіла часто черпав військову силу для своєї армії²⁹.

У кінці V ст. значну частину земель нинішньої України займають два болгарські племені – кутрігури й утігури³⁰. Перші оселяються між нижнім Дніпром та Азовським морем, контролюючи й степи Криму, другі – далі на схід, на

²⁸ Про тюркське походження болгар див.: *Pritsak O. Die bulgarische Furstenliste und die Sprache der Protobulgarien.* – Wiesbaden, 1955. Щоправда, твердження про тюркський генезис болгар є дискусійне. Наприклад, поширеною є версія про іранське походження цього народу. Проте відомо, що в «історичний період» булгари розмовляли тюркською мовою, тому, відповідно, є підстави віднести їх до тюркських народів. Схоже, що булгари асимілювали різні племена, в т. ч. індоєвропейські. Однак у результаті болгарського етногенезу переважив тюркський вплив.

²⁹ *Халимоненко Г.* Аспарух, Кубрат та інші // *Сестра моя, Софія...* – С. 66.

³⁰ Про давніх болгар див.: *Златарски В.* История на Българската държава през Средните векове. – София, 1994. – Т. 1, ч. 1.

берегах Азовського моря й Таманського півострова. Ці болгарські племена здійснювали напади на землі Візантійської імперії. Адже тут було чим пожитися. Проте траплялося, що й булгари поступали на службу до ромейських імператорів. Своєю чергою, візантійська дипломатія підтримувала стосунки з болгарськими племенами, іноді спеціально зіштовхуючи їх, аби відвернути від нападів на імперію.

Аттіла. Фрагмент фрески Ежена Делакруа, бл. 1843—1847 рр.

Відомим болгарським правителем, який чинив напади на

Візантію, був Заберган (роки правління – 550—562). Близько 558 р. булгари (переважно кутрігури) здійснили набіги на Фракію й Македонію, підійшли до стін візантійської столиці Константинополя. Однак у той час булгари зазнали нападів аварів, що вторглися на їхні землі. До того ж аварів на болгарів нацьковувала (і не безуспішно) Візантія. Заберган змушений був визнати владу аварського кагана Баяна (роки правління – 562—602). Подальша доля болгарів, передусім племені кутрігурів, була пов'язана з аварами.

Послаблення Аварського каганату в кінці 20-х рр. VII ст. дозволило булгарам стати незалежними. Їхні племена об'єднав хан Кубрат³¹. У 632 р. він став на чолі новоствореної держави, яка у візантійських джерелах іменувалася Велика Булгарія. Її територія охоплювала терени південної України, а також Кубань і землі на північ від Кавказу.

Цю державу можна вважати «візантійським проектом», який мав на меті створити у Північному Причорномор'ї дружню для Візантії силу, що, з одного боку, протистояла Аварському каганатові, а, з другого, стримувала напади кочових племен півночі на землі імперії. Як відомо, Кубрат виховувався при імператорському дворі в Константинополі. І навіть там у дванадцятилітньому віці прийняв християнство. Ставши на чолі болгарських племен, він близько 634—641 рр. уклав союз із візантійським імператором Іраклієм.

³¹ Про хана Кубрата див.: *Мингазов Ш.* Кубрат – правитель Великой Болгарии и Кетрадес – персонаж Иоанна Никиусского. – Казань, 2012.

Велика Булгарія проіснувала до середини 60-х рр VI ст., власне до часу смерті хана Кубрата. До речі, вважається, що цей правитель був похований на теренах України³². Існує навіть його ймовірна могила на Полтавщині. У літературі поширена думка, ніби розпад Великої Булгарії відбувся через те, що хан розділив володіння між своїми синами. Правда, за легендою, він заповідав їм триматися разом. Розпадом держави Кубрата скористалися хозари. Вони взяли під контроль значну частину простору, яким колись володів цей хан. Старший син Кубрата, Батбаян, лишився в Приазов'ї, ставши данником хозар. Інший його нащадок, Котраг, переселився зі своїми ордами на правобережжя Дону. Ймовірно, він теж визнавав владу хазарів. Ще частина булгар під проводом Кубратових синів Кувера й Альцека стала підданими Аварського каганату.

Ще одним булгарським середньовічним утворенням стала Волзька Булгарія. Вона виникла в результаті ослаблення Хозарського каганату. Булгарські племена, що входили до цієї держави, в кінці VIII ст. перекочували на Волгу, де з часом почали вести осілий спосіб життя. У 922 р. правитель волзьких булгар Аль-мас (?—925) прийняв іслам. А хозарська верхівка сповідувала юдаїзм. Тим самим Волзька Булгарія унезалежнилася від Хозарського каганату. Ця держава проіснувала значний час – аж до татарської навали наприкінці 30-х рр. XIII ст. Вона мала певний стосунок і до

³² Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. – СПб., 1997.

історії русів-українців. Але про це піде мова далі.

Найбільш відомим серед Кубратових синів був хан Аспарух. Не бажаючи коритися хозарам, він зі своїми ордами покинув терени України й подався на Дунай. Тут, підпорядкувавши собі місцеве слов'янське населення, заклав основи Болгарської держави. Протягом століття її верхівка зазнала слов'янізації. А в 865 р. болгарський очільник, хан Борис (?—907), прийняв християнство. Через певний час після цього в Болгарії утвердилася в богослужінні старослов'янська мова.

Ще одна частина булгарських племен залишилися у Передкавказзі й причорноморських степах. З часом вони зайняли Кримський півострів, а також просунулися в бік степу й лісостепу Придніпров'я. Цей етнос був відомий як «чорні болгари».

Чому розпалася Велика Булгарія, що існувала переважно на теренах нинішньої України? По-перше, ця держава не була стійким утворенням. Вона переважно існувала завдячуючи сильній владі хана Кубрата, який, своєю чергою, користувався підтримкою Візантії. По-друге, це була патронімічна держава, де правляча родина розглядала державу як власність. В принципі, більшість тогочасних держав були саме такими. Оскільки хан Кубрат розподілив свою державу між синами, то закономірним стало її розділення.

У давньоруських джерелах, зокрема в «Повісті минулих

літ», є згадки про болгар чи болгар. Але це переважно згадки, які стосуються чи то болгар, які осіли на Дунаї й створили там Болгарську державу, чи про волзьких болгар. Про Болгарську державу в давньоруських літописах ідеться переважно як про державу християнську й слов'янську. Волзька ж Булгарія постає як держава неслов'янська, тюркська й мусульманська. Давні болгар, чи то протоболгари, на відміну від аварів, не залишили якихось сильних споминів у історії русів.

На це було кілька причин. Велика Булгарія проіснувала порівняно недовго – близько 30 років. Хоча ця держава контролювала терени сучасної України, але це були землі Лівобережжя від Дніпра, де в той час практично не було слов'янського населення. Звісно, давні болгар контактували з слов'янами-праукраїнцями. Але сказати щось певне про такі контакти проблематично. Принаймні писемні джерела про це мовчать. Щодо археологічного матеріалу, то його інтерпретація може бути достатньо «широкою».

Можна говорити про опосередкований вплив болгар на русів. Мається на увазі те, що з Болгарії праукраїнці взяли християнство «слов'янського обряду», звідси вони в кінці X – на початку XI ст. перейняли церковнослов'янську мову й писемність³³. Уже пізніше, переважно в XV ст., болгарська культура знову справила помітний вплив на предків україн-

³³ Про це більш детально див.: *Крालюк П.* Вплив давньоболгарської культури на культуру Київської Русі // *Сестра моя, Софія...* – С. 193—201.

ців. Це т. зв. другий південнослов'янський вплив³⁴. Але і в першому, і другому випадках ми ведемо мову про слов'янізовану Болгарію – хоча й до її становлення мали стосунок тюрки-булгари.

Можна говорити ще про один опосередкований вплив болгар на русів. Останні ніби повторили «сценарій поведінки» в своїх стосунках із Візантією. Як уже говорилося, булгари спочатку чинили напади на багаті візантійські землі. Водночас візантійці намагалися знайти «слабкі місця» у болгарських племен, створити між ними конфлікти, аби відвернути їхні походи на Візантію. Зрештою, вони спробували (й не безуспішно!) зробити болгар своїми союзниками – після чого ці племена опинилися в сфері впливу Візантії. Хан Кубрат, творець і правитель Великої Булгарії, як уже згадувалося, не лише виховувався в Константинополі при імператорському дворі, а й прийняв християнство.

Щось подібне спостерігаємо у русів. Спочатку вони ходили військом на візантійські землі. Ймовірно, такий похід здійснили Аскольд і Дір³⁵, після чого візантійці спробували їх християнізувати³⁶. Подібні ж походи чинили князі Олег, Ігор, Святослав та Володимир³⁷. І це діялось до того часу, по-

³⁴ Історія української літератури. – К., 2013. – Т. 1. – С. 619—645.

³⁵ Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 165—169.

³⁶ Кралюк П. Прийняття і сприйняття християнства в Русі-Україні. – Острог, 2013. – С. 28—41.

³⁷ Літопис руський. – С. 16—22, 25—30, 41—43, 61—62.

ки Русь не потрапила в сферу візантійського впливу, прийнявши християнство. Візантійська ж дипломатія намагалася в той час, коли руси воювали з імперією, створити конфлікти між ними та їхніми сусідами. Траплялися випадки, що русів брали на службу у візантійське військо, як колись болгар.

Звісно, такий «сценарій поведінки» не обов'язково мав бути запозичений у болгарських племен. До такого «сценарію» русів підштовхувала геополітична ситуація земель, на яких вони проживали. Потім такий «сценарій» був повторений українськими козаками, які чинили напади на Османську імперію, котру варто вважати геополітичним нащадком Візантії. Не даремно в «Протестації» Іова Борецького проводиться паралель між козаками, що чинили напади на турецькі землі, та русами, які робили те саме щодо Візантійської імперії³⁸. Отже, не виключаємо, що руси «переїняли науку» в протоболгар щодо походів на Візантію.

³⁸ *Йов Борецький* та інші. Протестація 1621 р. // Україна: антологія пам'яток державотворення Х—ХХ ст. – К., 2008. – Т. III. – С. 91.

Князь Володимир.

Портрет із Царського титулярника, XVII ст.

Ще один «булгарський епізод» в історії русів пов'язаний з вибором ними віри. Під 985 р. у «Повісті минулих літ» читаємо наступне: «Рушив Володимир на Болгар з Добринею, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так перемиг болгар. І сказав Добриня Володимирові: «Оглядав я колодників, і всі вони в чоботах. Сим данини нам не платити, підемо оба шукати тих, що в постолах». І вчинив мир Володимир з болгарами, і поклялися вони межи собою, і сказали болгари: «Тоді нехай не буде миру межи нами, коли камінь стане плавати, а хміль – тонуту». І вернувся Володимир до Києва»³⁹.

Звичайно, наведена оповідь має легендарний характер.

³⁹ Літопис руський. – С. 51.

Можна навіть сумніватися, чи взагалі був похід на Волзьку Булгарію. Адже про нього, наскільки нам відомо, ніде не говориться, окрім «Повісті минулих літ». Але впадає у вічі велика коректність літописця щодо волзьких булгар. Булгари не розглядалися як об'єкт насмішки, подібно до інших підкорених народів. Навпаки, про них говориться з повагою: мовляв, це люди, які не будуть платити данини. Тому з ними укладається «вічний мир».

Таке шанобливе ставлення до волзьких булгар з боку давньоруських літописців є зрозумілим. Булгарська держава на той час була значною потугою, контролюючи поволзькі шляхи торгівлі⁴⁰.

У «Повісті минулих літ» розповідається про приїзд булгар до Володимира і про те, як вони переконували його прийняти іслам. Під 986 р. подане таке повідомлення: «Прийшли болгари віри магометанської, говорячи: «Ти князь еси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй-но в закон наш і поклонися Магомету». Володимир запитав: «Яка є віра ваша?» І вони сказали: «Ми віруємо в бога, а Магомет нас учить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити, а по смерті з жінками чинити похіть блудну. Дасть Магомет кожному по сімдесят жінок красивих, вибере одну красиву, і складе красу всіх на [неї], і та буде йому за жону.

⁴⁰ Про Волзьку Булгарію див.: *Гагин И.* Волжская Булгария: Очерки истории средневековой дипломатии (X – первая четверть XIII в.). – Рязань, 2004; *Смирнов А.* Волжские булгары. – М., 1951; *Фухрутдинов Р.* Очерки по истории Волжской Булгарии. – М., 1984; *Чолов П.* Волжска България (VII—XVI вв.). – София, 2008.

Тут же, сказав він, належить чинити всякий блуд. Якщо ж на цьому світі хто буде убогим, то [таким буде] й там. Якщо ж багатим він є тут, то [таким буде] й там». І багато іншої облуди [вони говорили], що про неї й писати не можна соромом ради. Володимир же слухав їх, бо сам любив жінок і многоблудство, і вислухав [це все] з насолодою. Але се було йому не до вподоби: обрізання, і про їду свинячого м'яса, а про пиття – особливо. Він сказав: «Русі веселість – життя, ми не можемо без цього бути»⁴¹. У цій оповіді Володимир виглядає карикатурно-анекдотично. Мовляв, він готовий прийняти іслам, аби чинити «похоть блудну» (хай навіть після смерті). Але князь відмовляється від цієї віри, бо треба робити обрізання, а ще іслам забороняє вживати свинину й спиртне. У вищенаведеній оповіді Володимир постає як блудник, п'яниця, який до того ж любить поїсти. Це повне заперечення християнського морального ідеалу. Але відкинемо ці карикатурно-анекдотичні моменти. Важливо інше: літописець визнав, що князь Володимир готовий був стати адептом ісламу. У наступних випадках, коли він приймав німців-католиків та юдеїв, у нього такого бажання не виникало. Принаймні так впливає з літописних оповідей.

Булгари, без сумніву, були зацікавлені в поширенні своєї релігії серед русів, бо отримали б могутнього союзника. Тому в «Повісті минулих літ» після опису походу Володимира на булгар іде розповідь про те, що

⁴¹ Літопис руський. – С. 51.

булгари запропонували йому прийняти мусульманство. Саме вони започаткували процес «вибору віри» Володимиром. І саме до них спершу князь посилає «добрих мужів», аби розвідати, якою є їхня віра. Такий факт першості є промовистим.

У роботі середньоазіатського вченого Шарафа ал-Замана Техіра-Марвазі є уривок, де описується Русь кінця X ст. У ньому говориться про те, що Володимир у перші роки свого правління намагався продовжувати політику Святослава, зокрема в плані релігійному. Зокрема, спробував модернізувати язичництво, а потім виявив хитання в бік ісламу⁴².

Не випадково в «Повісті минулих літ» бачимо гостро критичне ставлення до мусульманської релігії, чого не скажеш про ставлення до інших неправославних конфесій. Уже в розповіді про свою віру, яка ніби звучала з уст булгар, включені моменти, котрі спотворюють вчення мусульман. Мовляв, мусульмани вірили, ніби соціальний статус людини на цьому світі буде відповідати його суспільному статусу в потойбічному житті. Таке явно фальсифіковане твердження мало наметі зробити іслам менш привабливим у очах людей порівняно з християнством, яке трактувало потойбічне життя людини в іншому (можна сказати – демократичному) плані.

Ще з більшими фальсифікаціями мусульманської віри

⁴² Левченко М. Крещение Руси при Владимире // «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. – М., 1988. – С. 114.

зустрічаємося в «Промові філософа», яка наводиться в «Повісті минулих літ» і мала на меті будь-яким чином скомпрометувати іслам⁴³. Коли ж «філософ» критикує інші ворожі для нього релігії (західне християнство, юдаїзм), то він далекий від такої компрометації. Зі всього випливає, що для нього мусульманство – ворог номер один.

І ще в одному місці «Повісті минулих літ» бачимо компрометацію мусульманства волзьких булгар. Це стосується розповіді послів, які відвідали різні країни й познайомилися з їхніми вірами. Якщо ці послы не вивчали віру євреїв, а про німців сказали лише, що в їхній вірі не побачили ніякої краси, то засудженню мусульманства відвели чимало місця. Зрештою, як свідчить літопис, бояри порадили Володимирові прийняти візантійське християнство, що він і зробив. Мусульманська перспектива розвитку Русі відпала.

Чи була така перспектива реальною? І чи могла Русь, прийнявши іслам, стати союзником Волзької Булгарії? На нашу думку, таку можливість не варто відкидати – хоча це вже, радше, питання альтернативної історії. Ми не можемо прийняти тенденційних міркувань, які часто зустрічаються в літературі, ніби мусульманська віра була абсолютно чужою за своїм духом для русичів і слов'ян загалом. Іслам є світовою релігією, яка має великий універсалістський потенціал. Ця релігія зуміла перемогти в розвинутих країнах, де були свої сильні культурні традиції. Мусульманство поширилося

⁴³ Літопис руський. – С. 52.

й серед частини слов'янського населення (боснійців та помаків на Балканах). Чимало «побусурманилося» й українців, що знайшло вияв навіть у фольклорі (згадайте хоча б відому думу про Марусю Богуславку). Загалом же розповсюджувати в X ст. в язичницькій Русі іслам було б не набагато складніше, ніж християнство.

Перемога тут візантійського християнства обумовлювалася не стільки культурними, скільки геополітичними чинниками. Центром Русі став Київ – важливий пункт на шляху із «варяг у греки», який знаходився в орбіті візантійського політичного впливу. Але ж не виключалася можливість виникнення іншого центру. Навіть князь Святослав хотів перенести свою резиденцію з Києва на Дунай. У часи Давньоруської держави серйозними конкурентами Києва були Новгород і Чернігів. Тепер уявімо, що один із могутніх чи навіть домінуючих центрів Русі сформувався на «острові русів» у північному Прикаспії, а Волга стала основним шляхом руської торгівлі⁴⁴. У результаті цього у Поволжі могла сформуватися слов'янська імперія, яка б заступила Хозарський каганат. Це могло відбутися, якби не нищівний погром «острова русів» у 912/913 р. Гіпотетична слов'янська імперія на По-

⁴⁴ Про «острів русів» у пониззі Волги і можливість створення тут центру Руської держави див.: *Рыбаков Б.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. – М., 1982. – С. 348; *Трехачев Н.* Попытки локализации Прикаспийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X—XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – 1980. – М., 1981. – С. 159—164.

волжі мусила б підтримувати тісні контакти з ісламськими державами і фактично знаходилася би в зоні мусульманського політичного впливу. Показово, що в період Середньовіччя все таки відбулася ісламізація Поволжя. Хоча Волга водночас постає в свідомості росіян як «своя ріка», ріка-міф (так само як Дніпро в свідомості українців).

Омелян Пріцак

Зі втратою «острова русів», потужного військово-політичного осередку, історія східного слов'янства набула прокиївського спрямування, а ісламська можливість «вибору віри» була втрачена. Хоча, як зазначалося, за часів Володимира простежувалися спроби руської верхівки звернутися до мусульманства. Очевидно, це було пов'язано із намаганням укласти союз із Волзькою Булгарією. Варто погодитися з думкою українського історика-сходознавця Омеляна Прі-

цака, що такий союз був особливо корисний для Новгороду. І якби Володимир, на думку вченого, залишився в Новгороді, де він спочатку княжив, «... то напевне запровадив би там тюркську версію ісламу і таким чином північна частина східних слов'ян стюркізувалася б, як це сталося з волзькими булгарами. Однак Володимир перейшов до Києва, змінивши «півмісяць» на «сонце» Константинополя, де змушений був змінити іслам на грецьке християнство»⁴⁵. Волзька Булгарія не стала для Русі таким важливим партнером, як Візантія. Тому спроба ісламізації Русі за князя Володимира виявилася невдалою. Та все ж, вважаєте, спроба була.

Загалом можемо констатувати: булгари й болгари відіграли далеко не останню роль у житті давніх русів. Не виключено, що саме від протоболгар руси запозичили «сценарій поведінки» в своїх відносинах із Візантією. Якщо ж говорити про більш пізні часи, то Русь підтримувала зв'язки з Волзькою Булгарією і звідти йшли на Русь мусульманські впливи. Та все ж руси вибрали іншу віру – християнство. І важливу роль в утвердженні цієї віри на Русі відіграли болгари, серед яких були й нащадки протоболгар.

⁴⁵ *Пріцак О.* Походження Русі. – К., 1997. – Т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – С. 30—31.

«Загадкові» хозари

Хозарам, у певному сенсі, повезло. Про них існує чимала наукова література, переважно праці істориків. Є навіть література художня – відомий роман сербського письменника Мілорада Павича «Хозарський словник»⁴⁶.

Правда, щодо етнічного й суспільно-політичного характеру Хозарського каганату, то тут немає однозначності. З приводу цього виникають дискусії серед істориків. І не тільки. Часто ці дискусії мають сучасний політичний підтекст.

Не заглиблюючись в історію Хозарського каганату⁴⁷, аналіз джерел цієї історії⁴⁸, відзначимо лише основні моменти. Вважається, що ця держава виникла в середині VII ст., виділившись із західної частини Тюркського каганату. На чолі Хозарської держави стали кагани із династії Ашинів. Ця держава контролювала землі Північного Кавказу й Пе-

⁴⁶ Павич М. Хозарський словник. – Харків, 2004.

⁴⁷ Про історію хозар див.: Артамонов М. История хазар. – СПб., 2001; Гумилёв Л. Открытие Хазарии. – СПб.; М., 2003; Кёстлер А. Тринадцатое колено: Крушение империи хазар и её наследие. – СПб., 2001; Магомедов М. Образование Хазарского каганата: по материалам археологических исследований и письменным данным. – М., 1983; Новосельцев А. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990.

⁴⁸ Про документальні джерела з історії Хозарського каганату див.: Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. – М.; Иерусалим, 2000; Коковцев П. Еврейско-хазарская переписка X века. – Ленинград, 1932.

редкавказзя, Нижнього й Середнього Поволжя, сучасного північно-західного Казахстану, Приазов'я, північну частину Криму, а також степи й лісостеп Східної Європи й Дніпра. Спочатку центр каганату знаходився на території північної частини сучасного Дагестану, але пізніше перемістився в пониззя Волги.

Поширеною є думка, що хозари були кочівниками й розмовляли однією з тюркських мов. Правда, Хозарський каганат, як середньовічна імперія, був поліетнічним, а його мешканці займалися не лише скотарством, а й землеробством.

До складу Хозарського каганату входили слов'янські племена – далекі предки сучасних українців. Велику роль у економіці держави належала транзитній торгівлі. Через терени Хозарської держави проходили важливі торгові шляхи: водні (Волгою та Дніпром), а також сухопутний Великий шовковий шлях із Китаю до Європи. Цією транзитною торгівлею переважно займалися євреї.

Для євреїв Хозарський каганат з часом став «їхньою державою», де вони користувалися чималим впливом. На початку IX ст. в каганаті відбувся державний переворот і владу тут захопив Обадія, котрий, схоже, був єврейського походження⁴⁹. Відтоді влада кагана стала символічною. Він ніби репрезентував вищі божественні сили, жив ізольовано в

⁴⁹ Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігора // *Ruthenica*. – К., 2003. – Т. II. – № 2. – С. 54—84.

своєму палаці і його лише раз на рік показували народу. Становище хозарського кагана нагадувало роль, яку в багатьох народів відігравав священний правитель⁵⁰. Натомість реальна влада опинилася в руках беків. Обадія поширив у державі равіністичну форму юдаїзму, збудував синагоги й школи, запросив до країни юдейських вчителів, установивши їм щедру плату. Показово, що відомі нам імена каганів, як правило, були тюркськими. Лише останні кагани мають вже єврейські імена. І є свідчення, що вони дотримувалися юдаїзму. За те беки мали імена єврейські й, безперечно, ідентифікували себе як юдеїв.

Легенда про прийняття хозарами юдаїзму наводиться в листі царя (кагана) Йосипа з Хазарії до Хасдая ібн Шапрута, що мешкав у Іспанії⁵¹. Лист датується ніби 930 р., хоча існує думка, що це фальсифікат пізнішого періоду. У цьому творі говориться, ніби за царя Булана, який був попередником Обадії, хозари здійснювали вибір віри між християнством, мусульманством та юдаїзмом. І вибір був зроблений на користь останнього. Дещо подібну легенду маємо в «Повісті минулих літ», де йдеться про прийняття християнства князем Володимиром.

⁵⁰ Горєлов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – С. 154.

⁵¹ Публікацію листа і його інтерпретацію див.: Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка X в. – Ленинград, 1932.

Лев Гумільов

Юдаїзм ніби став державною релігією в Хозарському каганаті, точніше її верхівки. Однак це не означало, що цю релігію прийняла більша частина населення. Загалом варто погодитися з наступними міркуваннями Льва Гумільова: «Юдаїзм – це культ народу, «обраного Яхве», і тому нечасті новонавернені вважалися «проказою Ізраїля». Євреї мирно сусідили з хозарами, ходили разом в походи, але молились окремо, справедливо вважаючи, що для хороших відносин із сусідами немає необхідності їх робити подібними до себе чи, навпаки, лицемірно уподібнюватися їм. Навіть забувши більшу частину складних приписів Талмуду, що було законодавчим для пастушого племені, де юнакам не було де й коли навчатися навіть простій грамоті, нащадки євреїв-маздакитів не розчинилися в середовищі племен Дагестану, які оточували їх. Вони до цього не прагнули, та й ці би їх у своє се-

редовище не прийняли... І хай не дивує читача те, що євреї, які жили в Хазарії, іменуються хозарами. Це звичайне для етнонімів узагальнення, коли субетнос на чужині приймає назву етносу»⁵².

У IX ст., завдячуючи транзитній торгівлі, яка опинилася переважно в руках єврейських купців-рахдонітів, Хозарський каганат процвітав. Хозарська столиця Итиль, яка знаходилася в пониззі Волги, вражала подорожніх своїми розмірами. Довжина міста сягала близько 10 кілометрів. Були там різноманітні культові споруди, палаци правителів, величезні базари, на яких можна було купити дешеву баранину, рибу та інші продукти. Сюди постійно прибували кораблі й каравани з товарами. Життя міста кипіло. Основну його частину становили євреї⁵³. З приводу цих багатств згадуваний Гумілов писав таке: «Хозарський каганат – а точніше, колонія рахдонітів – у IX в. володів величезними багатствами, які отримувалися від торгівлі китайським шовком, закамським хутром та слов'янськими рабами. Купців підтримували всі деспотичні режими: імператори династії Тан, Каролінги, Аббасиди в Багдаді та Омейяди в Кордові». Далі історик говорить про те, що каганат утримував на свої кошти добре навчену армію – від 7 до 12 тис. чоловік. Щоправда, воїни були... мусульманами. Й, відповідно, не бажали воювати про-

⁵² Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992. – С. 81.

⁵³ Заходер Б. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1962. – С. 140—143.

ти своїх одновірців⁵⁴. Гумільов навіть іменує Хозарський каганат етнічною та соціально-політичною химерою. Іноді дослідник у такій характеристиці перебирав міру, але певна частка істини в цих твердженнях є. Справді, багатство каганату виявилось «поверховим». Більша його частина концентрувалася в руках еліти. Простолюд практично від нього нічого не мав.

Данина слов'ян хозарам. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Суттєвою проблемою держави було те, що тут не сформувалися ефективні чинники консолідації населення. У каганаті проживали представники різних етносів – власне хо-

⁵⁴ Гумилев Л. Открытие Хазарии. – С. 310.

зари, інші тюркські племена, зокрема булгари, племена слов'янські, євреї, можливо, й інші етноси. Серед них були й кочівники, й осіле населення, зорієнтоване на землеробство, і такі, що займалися торгівлею (переважно євреї). Спосіб життя, мова, культура цих етносів помітно різнилися між собою. Не було між ними єдності і в плані релігійному. Юдаїзм, який сповідували євреї і який став релігією верхівки каганату, лишався релігією елітарною, вірою відносно вузького кола людей. Значна частина населення держави дотримувалася традиційних «язичницьких» вірувань. Водночас тут поширювалося християнство й особливо мусульманство. Мусульманською, як уже зазначалося, була армія – надзвичайно важливий елемент у системі відносин каганату.

Про соціальну консолідацію й говорити не варто. Відмінність між верхівкою й низами була дуже великою. Вони ніби жили в різних світах.

Такий стан речей не міг зберігатися довго. Каганат – це був колос на глиняних ногах. Переорієнтація чи переформування торгових шляхів, які проходили через Хазарію, могли боляче вдарити по державній системі каганату. Адже це могло привести до скорочення доходів, а, відповідно, й до руйнації існуючої системи відносин. Можна погодитися з наступними міркуваннями щодо економіки цієї держави: «... посередницька роль отримала й негативне значення – економіка, в основному, почала спиратися на перепродаж, а держава ставала паразитуючим органом, котрий залежав не від

внутрішніх, а від зовнішніх факторів»⁵⁵.

Як уже говорилося, в 922 р. виникає мусульманська Волзька Булгарія, котра намагається контролювати волзький торговий шлях, що донедавна знаходився в сфері хозарського впливу. Подібні процеси відбуваються в Подніпров'ї, яке теж контролювали хозарські правителі. Тут виникає державне утворення русів, котре бере під свою опіку шлях «із варяг у греки». Принаймні можна говорити, що в другій половині IX ст. виникає Руська держава (точніше – протодержава). З часом вона набирає сили й стає суперником Хозарського каганату. Адже Русь «відібрала» в хозарських правителів не лише шлях із «варяг у греки», а й частину Великого шовкового шляху із Китаю до Європи.

Основним консолідуючим елементом у Хозарському каганаті були гроші. Каганат фактично став торговою корпорацією, яка частину своїх велетенських прибутків віддавала на армію. Саме завдяки армії й утримувалася стабільність і порядок.

У літературі поширена думка, що в кінці X ст. Хозарська імперія перестала існувати, це, напевно, не зовсім так. Схоже, відбулася її значна трансформація. Хазарія перестала бути імперією, перетворившись у «етнічну державу». Її терени знаходилися в степовій зоні на північ від Кавказу. Принаймні згадки про хозар в «Повісті минулих літ» зустрічаються

⁵⁵ Горєлов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. – С. 156.

в XI—XII ст.

Закономірно, хозари тривалий час контактували з русами-праукраїнцями. Їм доводилося чимало воювати. Правда, й було відносно мирне співіснування, торгові контакти і навіть контакти культурні. Ці стосунки знайшли відображення в «Повісті минулих літ». Хоча таке відображення помітно міфологізоване. Це можна зрозуміти. Адже події, пов'язані з хозарами, про які говориться в цьому літописному пам'ятнику, відносяться до IX—X ст., коли літописання на Русі ще не було або воно робило перші кроки.

У кінці IX – на початку X ст. Хозарська імперія починає розпадатися. На її околицях виникають конкуруючі з нею держави. Руйнування ж каганату відбулося в кінці X ст. «Добили» цю державу руські князі, зокрема Святослав. Його син, Володимир, уже іменувався каганом. Руси ніби перейняли державну традицію Хозарської імперії.

Добре відомою є літописна легенда про данину хозарам. У «Повісті минулих літ» говориться, що слов'янські племена утискували різні іноплеменники – болгари, угорці, авари. Серед них називаються й хозари, котрі ніби хотіли підпорядкувати собі полян. Останні жили в Подніпров'ї, а їхнім стольним градом був Київ, заснований Києм, Щеком і Хоривом. «І знайшли їх, – говориться в «Повісті минулих літ», де йде мова про полян, – хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді,

порадившись, дали [ім] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «В лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, [бо] говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням»⁵⁶.

Оповідь ця має суто легендарний характер і написана «заднім числом», тоді вже, коли Хозарський каганат зазнав поразок від руських князів. Щодо наведеної легенди, то з приводу цього Гумільов висловив цікаві міркування: «Данина мечами могла мати лише один смисл: у полян була забрана зброя. Для тих, хто володіє шаблею, мечі – металообрхт, оскільки шабля є легкою, не втомлює руку й прорізає кольчугу. Але шабля потребує спеціальної виучки бійця, непромірно більшої, аніж меч. У хозар у IX ст. шаблі справді були... Отже, не збагачення за рахунок полян було метою хозар, а руйнування їхнього військового потенціалу. Але така акція можлива лише в результаті переможної війни, про яку літописець не сказав і слова»⁵⁷.

Наведені міркування Гумільова мають гіпотетичний ха-

⁵⁶ Літопис руський. – С. 10—11.

⁵⁷ Гумилев Л. Открытие Хазарии. – С. 284.

раक्टर. Однак літописна легенда про данину хозарам, безперечно, свідчить, що поляни були підкорені Хозарським каганатом. Імовірно, вони були роззброєні – аби не чинили завойовникам опору. Київ певний час був хозарською факторією на шляху «із варяг у греки». Про це є й інші свідчення на сторінках «Повісті минулих літ». Наприклад, говориться, що «хозари брали з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці – стільки від диму»⁵⁸. Якщо довіряти цій інформації, то виходить, що хозари встановили контроль над слов'янськими племенами, котрі проживали на теренах нинішньої Київщини, а також у басейнах рік Десна й Ока. Брали вони данину хутром, яке цінувалося на ринку. Обтяжливу данину, судячи з усього, вони не накладали. Для них більш важливими були торгові шляхи, які проходили Дніпром, Десною та Окою.

Про те, що Київ належав хозарам, говориться також у літописній розповіді про Аскольда і Діра. Там читаємо наступне: «Ідучи мимо, узріли вони (Аскольд і Дір. – П. К.) на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони [тамтешні жителі] сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам»⁵⁹. Судячи далі з контексту твору випливає, що саме ці можновладці, зібравши варягів, визволили полян від хозарської залежності й по-

⁵⁸ Літопис руський. – С. 12.

⁵⁹ Там само.

чали правити в полянській землі.

Більше джерел про те, як поляни звільнилися від хозарської залежності, ми не маємо. Тому доводиться вірити «Повісті минулих літ». Із неї можемо лише зробити висновок: військово-торгівельні корпорації варягів, які намагалися контролювати торгові шляхи Східної Європи, почали витісняти звідти хозар, зокрема із Подніпров'я.

Це робив князь Олег (?—912). Під 885 р. у літописі сказано: «Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?» Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали»⁶⁰. Радимичі, які належали до слов'янських племен, проживали між Дніпром та річкою Сож. Зараз це переважно терени південно-східної Білорусі.

Сильного чи то смертельного удару Хозарському каганату завдав князь Святослав (?—972). Спочатку в «Повісті минулих літ» говориться про те, що цей князь вирішив підпорядкувати собі вятичів, які платили данину хозарам: «І пішов він на Окуріку і на Волгу, і знайшов вятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм»⁶¹. Із цього запису випливає, що Святослав намагався взяти під контроль частину волзького торгового шляху, де господарями були хозари.

А під 965 р. у літописі читаємо наступне: «Рушив Свя-

⁶⁰ Літопис руський. — С. 14.

⁶¹ Там само. — С. 38.

тослав на хозар. Почувши ж [про це], хозари вийшли на-
супроти з князем своїм, каганом [Іосифом?]. І зступилися
[війська] битися, і сталася битва межи ними, [і] одолів Свя-
тослав хозар і город їхній [столицю Ітіль], і [город] Білу Ве-
жу взяв»⁶².

Це повідомлення часто трактується як загибель Хозарсь-
кої держави. Проте сумнівно, що так було. Згаданий похід
Святослава мав, радше, не завойовницький, а грабіжниць-
кий характер. Ніде чітко не сказано, що руський можливо-
владець оволодів хозарськими землями. Після цього походу
князь спрямував свої походи в південно-західному напрям-
ку, на Дунай, де навіть збирався заснувати нову столицю. Як
бачимо, його приманювали не багаті хозарські міста, котрі
на той час почали деградувати, а перспективний дунайський
регіон.

⁶² Там само.

Умовний портрет князя Святослава Ігоровича з Царсько-го титулярника, XVII ст.

Далі в «Повісті минулих літ» зустрічаємо фрагментарні згадки про хозар. Під 1023 р. є згадка, що коли була уособи-ця між Ярославом і Мстиславом, то останній ходив проти свого суперника «з хозарами і з касогами»⁶³. Тобто можна припустити, що на той час хозари зберігали свою державну організацію, але знаходилися в союзних чи навіть васальних відносинах із руськими князями.

Ще одна згадка про хозар в літописі припадає на 1083 р. Там говориться, що князь Олег зайняв Тмуторокань і посік хозар⁶⁴. Отже, хозари проживали неподалік Тмутороканя, тобто поряд із Таманським півостровом. Нарешті під 1106 р.

⁶³ Там само. – С. 85.

⁶⁴ Там само. – С. 125.

у «Повісті минулих літ» говориться про воєводу Іванка Захаровича, який був хозарином. Він служив руському князю Святополку⁶⁵. Це, власне, остання згадка в руських літописах про хозар.

Згадується ще в «Повісті минулих літ» про жидів хозарських, які приходили до князя Володимира й пропонували йому юдейську віру⁶⁶. Але цей епізод стосується переважно україно-єврейських, а не україно-тюркських стосунків.

Загалом у руських літописах дається таке уявлення про хозар. Це – войовничий народ, який підпорядкував полян та інші слов'янські племена. Однак київські князі увільнили слов'янське населення від хозарської залежності, підпорядкувавши його собі. Також вони завдали хозарам нищівної поразки. І після цього хозари опинилися в залежності від русів. Принаймні в легенді про данину хозарам, яку давали поляни, є натяк на те, що тепер хозари платять данину. Хозари також перебували на службі в руських князів.

При цьому, коли ведеться мова про хозар, не йде мова про їхнє юдейство. Натомість у «Повісті минулих літ» є поняття «жиди хозарські», котрі хотіли нав'язати юдаїзм князеві Володимиру (960? —1015). Отже, хозари й жиди хозарські – це не одне й те саме.

Не виключено, що від хазарів руські князі перейняли титул кагана, розглядаючи себе як продовжувачів хозарської

⁶⁵ Літопис руський. – С. 160.

⁶⁶ Там само. – С. 52.

державної традиції. Існує навіть думка про існування Руського каганату⁶⁷. Одним із головних джерел для доведення функціонування Руського каганату є Бертинські аннали. У цій франкській хроніці розповідається про візантійське посольство, яке прибуло в Інгельгейм до двору імператора Людовіка I Благочестивого 18 травня 839 р. У складі цього посольства був народ рос, про якого повідомляється, що правитель його називався каганом⁶⁸. Інформація про те, що правитель русів іменувався каганом, зустрічається також у арабських джерелах⁶⁹. Каганом двічі називається князь Володимир у «Слові про Закон і Благодать» Іларіона⁷⁰. Тобто це не є опискою. Так справді іменувалися верховні правителі на Русі. Каганом також називали Ярослава Мудрого. Про це, зокрема, свідчить одне з графіті Софійського собору. Там було написано: «Спаси, Господи, кагана нашого»⁷¹.

Існує чимала література про Руський каганат. Щоправда, незначна кількість джерел не дає змоги дати відповідь, чи

⁶⁷ Вперше питання про існування Руського каганату було поставлено Степаном Геденовим у 1862 р. Він вважав, що існування цього державного утворення між аварами й хозарами – незаперечний історичний факт. Див.: *Геденов С.* Отрывки из исследований о варяжском вопросе // Записки Императорской Академии наук. – СПб., 1862. – Т. 1. – Прил. 3. – С. 105—106.

⁶⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2010. – Т. 4. – С. 19—20.

⁶⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2009. – Т. 3. – С. 47—48.

⁷⁰ Тисяча років українській суспільно-політичній думці. – К., 2001. – Т. 1. – С. 209.

⁷¹ *Высоцкий С.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. – К., 1966. – С. 49—52.

він справді існував і що представляв собою. З цього приводу зустрічаємо широкий спектр думок. І все ж можемо з певністю твердити, що тюркський титул кагана носили руські князі. І для них це був титул верховного правителя. Звідки вони взяли його – від авар чи хозар? Останнє видається більш певним. Але як би не було, можемо однозначно констатувати: тюркські традиції державотворення мали вплив на Русь-Україну.

«Печеніг – ворог русича»

У 1981 р. на екрани Радянського Союзу вийшов фільм «Ярослав Мудрий», знятий на кіностудіях імені Олександра Довженка й «Мосфільм». Це був своєрідний кіноепос, який ніби мав висвітлити вершинні моменти в історії Київської Русі. В центрі фільму – фігура князя Ярослава Мудрого, за часів правління якого ця держава досягла піку могутності.

Одним із епізодів фільму – навчання дітей у школі. Учитель диктує учням фразу «Печеніг – ворог русича», яку вони мають записати. Саме печеніги й постають у фільмі як найбільші вороги Русі. І завершальним епізодом фільму є перемога русичів над ордою печенігів під стінами Києва. Відповідно, в підручниках у нас печеніги (зрештою, як і інші тюркські етноси) трактуються ворогами русів. Печенігами називали об'єднання кочових, переважно тюркських племен⁷².

Перші згадки про печенігів припадають на VIII ст. Печенізька мова належала до тюркської групи мов. Правда, археологічні дані свідчать, що серед печенігів

⁷² Про печенігів див.: Печенеги (Антология) / ред. В. Кукушкин. – М., 2013; Плетенева С. Печенеги // Исчезнувшие народы: сб. статей. – М., 1988. – С. 35—46; Прицак О. Печеніги // Український історик. – 1970. – № 1—3. – С. 95—101; Pálóczi-Horváth A. Petschenegen, Kumanen, Jassen: Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn. – Budapest, 1989.

переважали європейці з невеликими домішками монгольської крові.

Перемога Кожум'яки над печенігом.

Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Він вважав, що існування цього державного утворення між аvaraми й хозарами – незаперечний історичний факт. Військо, що Київ у облозі. Він ніби вийшов з міста з уздечкою, ходив серед печенігів і питав їхньою мовою: «Чи ніхто не бачив коня?» Печеніги сприймали його за свого. Потім хлопець кинувся в Дніпро й поплив на інший берег, аби повідомити руських воїнів⁷³.

Опис цього епізоду багато про що говорить. По-перше, мешканці тогочасного Києва мало чим зовні відрізнялися від печенігів. А, по-друге, виявляється, що серед киян були

⁷³ Літопис руський. – С. 39.

люди, які знали печенізьку мову. Виникає питання – звідки? Адже в літописі говориться, ніби в 968 р. печеніги чи не вперше (!) прийшли на Русь. Але виявляється: в русичів із печенігами до того існували певні відносини. І навіть деякі русичі знали печенізьку мову. Сумнівно, що це були лише відносини воєнної конфронтації. Існували й відносини торгіві. Печеніги могли пропонувати велику рогату худобу, овець, коней. Натомість отримувати від русів продукти землеробства чи продукцію «лісового господарювання» – хутро, мед і т. д.

І хоча в «Повісті минулих літ» маємо багато антипеченізьких моментів й, відповідно, печеніги часто зображуються як вороги Русі⁷⁴, однак іноді літопис (як у наведеному епізоді про хлопця-киянина) «проговорюється». Печеніги й руси не лише воювали. Спектр їхніх контактів був широким. Тому окремі руси знали мову печенігів. А деякі печеніги, схоже, знали мову русів.

Вважається, що на теренах сучасної України печеніги з'явилися в X ст. І однією з причин цього було те, що князь Святослав розгромив Хозарський каганат, у результаті чого степи України стали «вільними» і тут запанували печеніги⁷⁵. Безперечно, удар, який наніс князь Святослав Хозарсь-

⁷⁴ У «Повісті минулих літ» печеніги ставляться поряд із аварами (обрами), а також чорними уграми, котрі трактуються як вороги. Див.: там само. – С. 7.

⁷⁵ *Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й.* Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. – Ужгород, 2016. – С. 17—18.

кому каганату, був одним із чинників, який допоміг увільнити Північне Причорномор'я від хозар і сприяв утвердженню тут печенігів. Хоча насправді цей тюркський етнос за кілька десятиліть перед тим опинився на теренах сучасної України. І підтримував він стосунки з русами. Були вони і союзницькими, і конфронтаційними. Так що поява печенігів у 968 р. під стінами Києва – це не перший їх похід на Русь. Інша річ, що це, певно, був їхній перший похід на Київ.

«Повість минулих літ» говорить, що печеніги уже мали стосунки з князем Ігорем (878? —945). Під 915 р. зазначено: «Уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю»⁷⁶. Правда, під 920 р. зазначено, що Ігор воював проти печенігів⁷⁷. Але в 944 р. «печенігів він найняв, і, заложників у них взявши, рушив на Греків у човнах і на конях»⁷⁸. За наказом Ігоря печеніги пустошили Болгарську землю⁷⁹.

Із літописних свідчень, якщо їм вірити, випливає, що печеніги, радше, були союзниками, ніж ворогами Русі. Адже князь Ігор не лише укладає з ними мир, а й наймає їх на службу, разом з ними йде воювати проти Візантії.

Розсварилися печеніги з русами за часів правління князя Святослава. Що було причиною цього, нам не відомо. При-

⁷⁶ Літопис руський. – С. 24.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. – С. 25.

⁷⁹ Там само. – С. 26.

наймні «Повість минулих літ» про це мовчить. Саме тоді в 968 р. печеніги беруть в облогу Київ. Зрештою, печеніги погубили князя Святослава. Ось як про це розповідається в літописі:

«Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до [Дніпрових] порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: «Обійди, княже, [їх] на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак не послухав він його і рушив у човнах.

Тим часом послали переяславці до печенігів [гінців], кажучи: «Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчислений, а з малою дружиною». Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгрівні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги»⁸⁰.

Ця інформація подана під 971 р. А під наступним, 972 р., читаємо таке:

«Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, – окувавши череп його золотом, пили з нього»⁸¹.

Доволі поширеною є версія, що печеніги убили Святослава за намовою візантійців, котрі заплатили їм гроші. Справ-

⁸⁰ Літопис руський. – С. 43.

⁸¹ Там само.

ді, між Візантією й печенігами існували союзні відносини. І така версія має право на існування.

Однак якщо проаналізувати літописне повідомлення, то про це нічого не говориться. Із нього випливає, що печеніги напали на Святослава і його військо, бо ті мали багату здобич і були ослаблені. Вражаючим фактом є те, що з черепа Святослава хан Куря зробив чашу. Навіть якщо це вигадка, то вигадка показова. Тобто в особі руського князя провідники печенігів бачили сильного противника, який, очевидно, їм дошкуляв. І чаша з князівського черепа – це символ перемоги. До того ж перемоги неабиякої!

У літописі є таке місце. Варяжко, слуга Ярополка, коли той князь втік перед військами Володимира з Києва, радив своєму панові податися до печенігів і привести звідти військо⁸². Очевидно, Ярополк міг звернутися до печенігів і ті би йому не відмовили. Фактично цей тюркський етнос «вписувався» в політичну систему Русі – деяким князям печеніги допомагали, а деяким шкодили. Правда, печенігам «не повезло». Вони часто опинялися на боці тих князів, яких не дуже жалувала «Повість минулих літ». Звідси такий їх негативний імідж у літописанні.

Стосунки між русами й печенігами, незважаючи на непорозуміння за часів Святослава, не варто вважати однозначно ворожими. Його син і наступник на київському престолі Ярополк (?—978) підтримував з

⁸² Там само. – С. 46.

печенігами дружні стосунки.

З печенігами доводилося воювати князю Володимирі. І це не дивно. Адже вони допомагали його противнику – князю Ярополку. В одному місці літописує мова про те, що Володимир став зводити городи, тобто укріплення, по річках – Десні, Остру, Трубежу, Сулі, Стугні. Бо «була війна з печенігами»⁸³.

Під 993 р. у «Повісті минулих літ» наводиться гарна легенда про війну з печенігами й заснування міста Переяслава, яке знаходилося на межі зі степом. Наведемо цю легенду повністю:

«Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули. Володимир тоді *пішов* супроти них і встрів їх на Трубежі коло броду, де нині Переяславль. І став Володимир на сій стороні [ріки], а печеніги на тій. І не наважувався ці [перейти] на ту сторону, а ті – на сю сторону.

І приїхав князь печенізький [Куря?] до ріки, і викликав Володимира, і сказав йому: «Ти випусти свого мужа, а я – свого. Нехай обидва борються. І якщо твій муж ударить моїм [об землю], то не будем воювати три роки, якщо ж наш муж ударить вашим, то будем воювати три роки». І розійшлися вони урізнобіч.

Володимир же, вернувшись у табір, послав по табору бирича, говорячи: «Чи нема такого мужа, який би взявся з пе-

⁸³ Літопис руський. – С. 67.

ченіжином боротися?» І не знайшовся такий аніде.

А назавтра приїхали печеніги і свого мужа привели, а [мужа] наших не було. І став тужити Володимир, посилаючи [биричів] по всьому війську своєму. І прийшов один старий муж до нього, і сказав йому: «Княже, єсть у мене один син удома, менший. Бо з чотирма я вийшов, а він удома. Від самого дитинства його ніхто не вдарив ним. Одного ж разу, коли я сварив [його], а він м'яв шкуру, він розгнівався на мене [і] роздер шкуру руками».

Князь же, це почувши і зрадівши, послав по нього [гінця] зараз же. І привели його до князя, і князь розповів йому все. Цей тоді сказав: «Княже! Я не знаю, чи переможу його. Спробуйте-но мене. Чи немає бика, великого й сильного?» І знайшли бика сильного, і сказав він роздразнити бика, і поклали *на* нього залізо гаряче, і пустили бика. І побіг бик мимо нього, і схватив він бика рукою за бік, і вирвав шкуру з м'ясом, скільки йому рука захопила. І сказав йому Володимир: «Можеш із ним боротись».

А назавтра прибули печеніги і стали гукати: «Чи нема [вашого] мужа? Наш ось готов!» Володимир же повелів тої ночі надіти оружжя. *І приступили тут вони одні до одних*, і випустили печеніги мужа свого, і був він превеликий вельми і страшний. Виступив також муж Володимирів, і, побачивши його, печеніжин посміявся, бо був він середній тілом. І, розмірявши [відстань] між обома військами, пустили їх одного до одного. І взялися вони оба, *і стали кріпко держати* [один

одного], і удавив він печеніжина в руках *своїх* до смерті, і вдарив ним об землю. І вигукнули руси, а печеніги побігли, а руси погнали вслід за ними, рубаючи їх, і прогнали їх. Володимир же, рад бувши, заклав город на броду тому і назвав його Переяславлем, бо [тут] перейняв славу отрок *той*. Володимир при цім великим мужем зробив його і отця його. А Володимир вернувся у Київ з побідою і славою великою»⁸⁴.

Взагалі літописець, пишучи про діяння Володимира, часто розповідає різні «печенізькі легенди». Ось ще одна, вміщена під 997 р.:

«Коли Володимир пішов до Новгороду по верхніх воїв проти печенігів, – бо рать велика була безперестану, – в той же час довідались печеніги, що князя нема, прийшли і стали навколо Білгорода. І не давали вони вийти з города, настав, отоже, голод великий у городі, і не можна [було] Володимирі допомогти [їм]. А не можна було піти йому [через те], що іще не зібралися були до нього вої, печенігів же було многе-множество. І затягнулась облога людей у городі, і був голод великий, і вчинили вони віче в городі, і сказали: «Так доведеться нам померти од голоду, а од князя помочі немає. То чи лучче нам померти? Здамося печенігам. Адже когось таки вони залишать у живих, якщо кого умертвлять. Ми вже помираєм од голоду». Так ото вони раду вчинили.

А був же один старець, [який] не був на вічі тому, [і] він запитував: «Задля чого вчинили віче люди?» І сказали йому,

⁸⁴ Там само. – С. 68—70.

що завтра хочуть люди здатися печенігам. Це ж почувши, він послав [посланця] по старійшин городських і сказав їм: «Чув я, що ви хочете здатися печенігам?» А вони сказали: «Не видержать люди голоду». І мовив він їм: «Послухайте мене. Не здавайтесь ще три дні, а що я вам звелю – те зробіте». І вони ото раді [були] і обіцялися послухатись. І сказав він їм: «Зберіте по жмені вівса, або пшениці, або висівок». І вони, раді пішовши, [це] знайшли.

І звелів він тоді їм зробити бовтанку, з якої варять кисіль, і сказав викопати колодязь і вставити туди кадіб, наливши в кадіб бовтанки. І звелів він викопати другий колодязь і вставити туди другий кадіб, і сказав їм шукати меду. Вони ж, пішовши, взяли лукно меду, – бо було воно сховане в княжій медуші, – і загадав він вельми розситити [мед] водою і вилити в кадіб, і в другім колодязі так [само]. А назавтра *звелів* він послати по печенігів.

Городяни тоді, пішовши, сказали печенігам: «Візьміте собі заложників наших, а вас чоловіка з десять ідіте в город, і ви побачите, що діється в городі нашому». Печеніги ж, *зрадівши* [і] думаючи, що вони хочуть здатися, *взяли у них заложників*, а самі вибрали ліпших мужів у родах [своїх] і послали їх у город – нехай розглядають, що діється в городі у них.

І прийшли вони в город, і сказали їм люди: «Пощо ви губите себе, коли ви *не* можете перестояти нас? Стійте хоч десять літ, що ви можете зробити нам? Адже ми маємо спожити

вок од землі. Якщо ж не вірите, – то подивіться своїми очима».

І привели їх до колодязя, де ото [була] бовтанка, і зачерпнули відром, [і] лили в гладішки, і варили перед ними. А коли зварили перед ними кисіль, то, узявши їх, привели [їх] до другого колодязя і зачерпнули сити. І стали [городяни] їсти спершу самі, а потім і печеніги. І здивувалися вони, і сказали: «Не йнятимуть сьому віри наші князі, якщо не поїдять самі». І люди налили корчагу бовтанки і сити з колодязя і дали печенігам.

Вони ж, прийшовши, розказали все, що було. І зварили вони кисіль, і їли князі печенізькі, і здивувалися. І, забравши заложників своїх, а тих пустивши, знялися вони од города і до себе пішли»⁸⁵.

Взагалі печенігам «везло» на легенди, що з'являлися на сторінках «Повісті минулих літ». Можна ще згадати легенду про поставлення Володимиром Преображенської церкви у Василеві в подяку за те, що Бог допоміг князеві врятуватися від печенігів⁸⁶. Що реально стояло за цими всіма легендами, можемо лише здогадуватися. Безсумнівно одне: з печенігами Володимиру доводилося часто конфліктувати.

Конфліктував із ними і син Володимира – Ярослав Мудрий (983/987— 1054), що зумів утвердитися на князівському престолі. Натомість його супротивник, князь

⁸⁵ Літопис руський. – С. 71—73.

⁸⁶ Літопис руський. – С. 70.

Святополк, знаходився в дружніх стосунках із печенігами й ті допомагали йому⁸⁷. Взагалі складається враження, що в той час якась частина руських князів, ведучи боротьбу за київський престол, зверталася до варягів, а інша частина – до печенігів.

Пам'ятник Ярославу Мудрому в Білій Церкві

⁸⁷ Там само. – С. 82, 83.

У «Повісті минулих літ» є чимало легенд як про одних, так і про других. Але якщо про варягів там легенди позитивні, то про печенігів – негативні. І нічого дивного тут немає. Переможцями ставали князі, що орієнтувалися на допомогу варягів, натомість князі, що брали собі в союзників печенігів, програвали. Відповідно, літописи писалися під диктовку переможців.

Літопис під 1034 р. (хоча ця дата викликає певні сумніви) є вість, що Ярослав Мудрий вчинив великий розгром печенігів під Києвом. І на цьому місці він спорудив храм Святої Софії на честь цієї перемоги⁸⁸. Ніби після цієї «лютої січі» печеніги втратили позиції і з часом поступилися половцям.

Правда, з літопису вони не зникають. Печеніги неодноразово згадуються. Але, як правило, згадуються серед інших тюркських кочових племен, що перебували на теренах сучасної України. Вони втратили своє самостійне значення. Іноді печеніги опинялися на службі в руських князів. Остання згадка про них у давньоруських літописах припала на 1169 рік⁸⁹.

У кінці XI – на початку XII ст. кочова держава печенігів фактично зникає. Сильних ударів вони зазнали від половців. Частина печенігів переселилася на Балкани, де вони асимілювалися з місцевими етносами. Ще одна частина опинилася на землях Угорщини. Тут печеніги зберігали автономію

⁸⁸ Там само. – С. 88—89.

⁸⁹ Там само. – С. 142, 143, 151, 159, 177, 178, 194, 243, 244, 282, 290.

аж до XIV ст. Якась частина з них залишилася на українських землях, змішавшись з іншими тюркськими етносами або «розчинилася» в руському середовищі.

Печеніги залишили після себе низку топонімів на теренах нинішньої України. Це – село Печенюги Новгород-Сіверського району Чернігівської області, селище міського типу Печеніжин Коломийського району Івано-Франківської області, село Печеніги Чугуївського району Харківської області, а також гора Печеніга коло Чугуєва. Така географія топонімів дає підстави вважати, що печеніги проживали в різних регіонах України – як на Лівобережжі, так і Правобережжі.

Певно, немає сенсу трактувати печенігів виключно як «ворогів Русі». Вони воювали з русами, але також і мирно жили з ними, торгуючи зокрема. Були вони не лише противниками руських князів, а й їхніми союзниками та помічниками. Хай там як, але частина печенігів асимілювалася русами, залишивши після себе пам'ять на українських землях у вигляді топонімів.

Імперія половців

Половцям в українській та російській літературі «дісталося» не менше, аніж печенігам. Одне «Слово о полку Ігоревім» і література навколо нього чого вартують! Половці, як і печеніги, постають у нашій свідомості в образі чужинців, ворогів. Насправді так однозначно оцінювати відносини українців та половців не варто. Незважаючи на певні військові конфлікти, два етноси активно взаємодіяли й співпрацювали.

Загалом історія половців доволі цікава⁹⁰. На Русі вони були відомі саме під цією назвою (щодо її етимології маємо більше питань, ніж відповідей). У різних країнах та в різних народів були поширені інші назви цього етносу – кипчаки, кумани, куни, палліді, фальвен тощо. Перший етнонім можна вважати самоназвою.

Половці «наслідили» в історії багатьох держав і народів епохи Середньовіччя. Їхньою прабатьківщиною варто вважати північно-східну частину нинішнього Казахстану й верхів'я річки Іртиш. Це був степовий регіон. Тут половці жили з VIII ст., займаючись кочовим скотарством. І належа-

⁹⁰ Про половців та їхню історію див.: *Плетнева С.* Половцы. – М., 1990; *Половець В.* Половці. – Чернігів, 2007; *Пріцак О.* Половці // Український історик. – 1973. – № 1—2. – С. 112—118; *Стоянов В.* Куманология: историко-графические эскизы. – София, 2009. – Т. 1—2.

ли до тюркських етносів.

Половецький шолом з личиною

Князь Всеволод Ярославич. Портрет із Царського титулярника, XVII ст.

У середині XI ст., зазнавши тиску інших кочових народів, половці вирушили на захід, зайнявши степи Північного Причорномор'я. Ці терени з часом навіть почали називати Де-шт-і Кипчак, або – Поле половецьке⁹¹.

Тривалий час половці активно контактували з русами. І ці контакти помітно впливали на історію українських земель. Вперше половці з'явилися на кордонах Русі в 1055 р. Тоді хан Блуш зі своєю ордою підійшов до Переяславського князівства. Правда, князь Всеволод Ярославович (1030—1093), який правив у Переяславі, порозумівся з ординцями й уклав із ними мир⁹². З 60-х рр. XI ст. половці починають постійно здійснювати грабіжницькі наїзди на руські землі. Першим відомим таким нападом був похід хана Сокала в 1061 р., який завдав поразки переяславському князю Всеволоду⁹³. А в 1068 р. половці перемогли Ярославичів, князів Ізяслава, Святослава й Всеволода, у битві на річці Альті. Літописець із боєм писав: «За гріхи наші напустив Бог на нас поганих...»⁹⁴ Ця літописна фраза багато що говорить. Тобто для русів половці були не просто «поганими» (чужинцями, язичниками), а й «карою Божою». Правда, цього ж 1068 року чернігівський князь Святослав Ярославич (1027—1076)

⁹¹ Кудряшов К. Половецкая степь: очерки исторической географии. – М., 1948.

⁹² Літопис руський. – С. 99.

⁹³ Літопис руський. – С. 100.

⁹⁴ Там само. – С. 104.

завдав половцям поразки на річці Снов. Навіть був схоплений хан Шурукан⁹⁵.

90-ті рр. XI ст. позначилися масштабними нападами половців на Русь. Це було викликано, зокрема, усобицями руських князів. Літописець говорить, що ніби якісь «мужі розважливі» казали їм: «Чого ви чвари маєте межі собою? Погані ж гублять землю Руськую»⁹⁶. У 1093 р. половці, очолювані ханами Тугорканом (?– 1096) і Боняком, розгромили руських князів у битвах на ріці Стугні, здобувши Торчеськ⁹⁷. А в 1096 р. Боняк кілька разів нападав на Київ та розорив його околиці. Навіть спалив у Берестові княжий двір⁹⁸. Правда, того ж року половці зазнали поразки у битві на ріці Трубіж. У ній навіть загинув хан Тугоркан. Цікаво, що останній доводився тестем київському князю Святополку Ізяславовичу (1050— 1113). Тіло Тугоркана привезли в Київ і поховали там⁹⁹. Іменем цього хана названий Труханів острів на Дніпрі.

Походи руських князів на половців у глиб степу не були достатньо ефективними. Коли кочівники дізнавалися про небезпеку, вони швидко втікали: відводили свої вежі на колесах, а також відганяли худобу. Проте на початку XII ст. половці почали вести

⁹⁵ Там само. – С. 106.

⁹⁶ Там само. – С. 133.

⁹⁷ Там само. – С. 133—134.

⁹⁸ Там само. – С. 140—141.

⁹⁹ Там само.

напівосілий спосіб життя. У той час степи Північного Причорномор'я були вже поділені між половецькими ордами. Їхні вежі перебазувалися на землю. Стали відносно постійними місця перебування половців, їхні кочові маршрути. В таких умовах ці кочівники стали вразливими для руських воїнів.

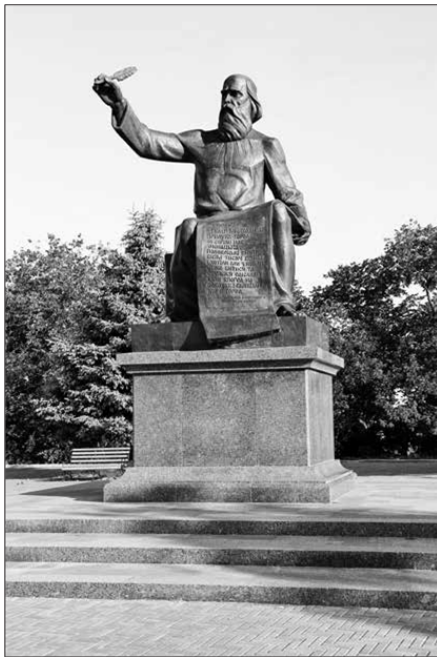
Труханів острів. Сучасний вигляд

На початку XII ст. руські князі переломили ситуацію й перейшли в наступ на половців. Київський князь Святополк Ізяславович та князь переяславський Володимир Мономах (1053—1125) організували низку походів у глиб степів. Ось як у літописі розповідається про перемогу цих князів над половцями в 1103 р.:

«Вложив Бог у серце руським князям, Святополку [і] Володимиру, добрий намір, і зібралися вони радитись на [озері] Долобську. І сів Святополк зі своєю дружиною, а Володимир зі своєю дружиною та в одному шатрі, і стали радитися. І почала говорити дружина Святополкова: «Не час навесні воювати. Погубимо ми смердів і ріллю їх». І сказав Володимир: «Дивно мені, дружино, що коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь. А сього чому не розглянете, що стане смерд орати, а

половчин, прийшовши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю його вїхавши, забере жону його, і дітей, і все майно його візьме. То коня його ти жалієш, а самого чому не жалієш?» І не змогла йому на це відповісти дружина Святополкова, і сказав Святополк: «Брате, я ось готов уже». І встав Святополк, і сказав йому Володимир: «То ти, брате, велике добро зробиш Руській землі». І послали вони удвох [послів] до Давида і Олега [Святославичів], говорячи: «Підіть оба на половців. І або живі ми будемо, або мертві». Давид, отож, послухав їх, а Олег не послухав сього, причину сказавши: «Нездоров я». Володимир же, поцілувавши брата свого, пішов до Переяславля, а Святополк – услід за ним, і Давид Святославич, і Давид Всеславич, і Мстислав [Всеволодович], Ігорів онук, [і] Вячеслав Ярополчич, [і] Ярополк Володимирович. І рушили вони на конях і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в [урочищі] Протолчах і на Хортичім острові. І сіли вони на коней, а піші вої, висівши з човнів, ішли в поле чотири дні, і прийшли на [ріку] Сутінь.

Половці ж, почувши, що йдуть руси, зібралися без числа і стали радитися. І сказав [хан] Урусоба: «Просімо миру в русі, бо кріпко вони битимуться з нами. Ми бо багато зла вчинили Руській землі». І сказали молодші Урусобі: «Якщо ти боїшся русі, то ми не боїмось. Сих же побивши, ми підемо в землю їх і візьмемо всі городи їхні. І хто ізбавить їх од нас?»

Пам'ятник Володимиру Мономаху в місті Прилуки

Руській ж князі й вої молили Бога й обітниці воздавали Богові і Пречистій Матері Його – той кутею, а той милостиною убогим, а ті пожертвами монастирям. І коли вони так молилися, рушили половці і послали перед собою в сторожі [хана] Алтунопу, що славився *в них* мужністю. Так само й руські князі послали сторожів своїх. І устерегли вони Алтунопу, і обступили Алтунопу, і вбили його і тих, що були з

ним. І ні один [не] втік із них, а всіх побили.

І пішли полки половецькії, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супроти них. І великий бог вложив боязнъ велику в половців, і страх напав на них і трепет перед лицем руських воїв. І умлівали вони самі, і коням їхнім не було спіху в ногах, а руси весело на конях і пішо побігли до них. Половці ж, побачивши, як руси кинулися на них, побігли, не зступившись, перед руськими князями, а наші погнали, рубаючи їх, у четвертий [день] місяця квітня.

І велике спасіння вчинив Бог у той день благовірним князям руським і всім християнам, а над ворогами нашими дав побіду велику. І вбили тут у бою двадцять князів: Урусобу, Кочія, Ярославопу, Кітанопу, Кумана, Асупа, Куртка, Ченегрепа, Сурбаря та інших князів їхніх, а Белдузя схопили.

Потім же сіли брати [обідати?], побідивши ворогів своїх. І привели Белдузя до Святополка, і став Белдузь давати за себе золото, і срібло, і коні, і скот. Святополк же послав його [до] Володимира, і коли він прийшов, запитав його Володимир: «Се, знай, схопила вас клятва! Бо багато разів, давши клятву, розоряли ви Руськую землю! То чому ти не учив синів своїх і рід свій не переступати клятви, і ви проливаєте кров християнську? Нехай тепер буде кров твоя на голові твоїй!» І повелів він убити його, і тоді розсікли його на куски.

А після цього зібралися брати всі, і сказав Володимир: «Се день, що сотворив його Господь. Возрадуймося і возвеселімся в день сей», тому що Бог ізбавив нас од ворогів на-

ших, і покоровив ворогів наших, і «сокрушив голови зміїні, і дав Господь пожиток їх нам». Взяли бо тоді вони скоту, і овець, і коней, і верблюдів, і вежі з набутком і з челяддю, і захопили печенігів і торків з вежами, і прийшли в Русь із полоном великим, і зі славою, і з побідою великою»¹⁰⁰.

Ми спеціально навели цей розлогий уривок, оскільки він говорить не лише про саму подію, а й дає чимало інформації про русько-половецькі стосунки.

По-перше, літописець дає зрозуміти, що половецькі наїзди були серйозною проблемою для Русі, точніше – її південних земель. Половці чинили грабунки, забираючи майно в смердів-селян. Останні ж часто потрапляли в половецький полон. Все це, безперечно, підривало економіку Русі, але також кінець кінцем впливало й на матеріальні статки руських князів. Чи говорив Володимир Мономах вищенаведені слова, які вклав йому в уста літописець, можемо лише гадати. Але ці слова, схоже, відображали настрої деяких руських князів – особливо тих, які мали свої землі на русько-половецькому пограниччі. Звісно, вони не стільки переймалися долею простого смерда, скільки тим, що той смерд, будучи розореним, а то й вбитим чи полонений половцями, не давав доходу в князівську скарбницю.

По-друге, з цієї інформації зрозуміло, що між руськими князями й половецькими ханами існували певні домовленості щодо ненападу. Однак вони порушувалися – передусім

¹⁰⁰ Літопис руський. – С. 158—159.

половцями. Тому Святополк Ізяславович наказує вбити хана Белдузя через те, що той порушив мирні домовленості. Хоча цей хан пропонував за себе великий викуп. Очевидно, тут руським князям йшлося про те, аби налякати половців, показати, що їм доведеться за наїзди платити своїм життям.

Є в руських літописах й інші яскраві описи перемог князів Святополка Ізяславовича й Володимира Мономаха над половцями. Такі описи вміщені під 1103¹⁰¹ та 1111 роками¹⁰². У останньому з них Володимир Мономах знову жаліє смердів, яким чинять зло половці. Вступ до опису розгрому половецьких орд у 1111 р. майже повторює вступ до такого ж опису під 1103 р. Важко сказати, де тут закінчується історичний фактаж і починається літературний домисел. Та все ж можна вважати, що в 1103, 1107 і 1111 роках половці зазнали значних поразок від руських князів. А в 1116 р. руси взяли їхні «городи» Сугров, Шарукань і Балин¹⁰³. Після цього хоча чинилися половецькі напади на руські землі, але вони не відзначалися масштабністю.

Половці не цуралися брати участь у міжусобній боротьбі на руських землях, отримуючи від цього чималий зиск. Ця тенденція намітилася ще в 70-х рр. XI ст. і отримала свій подальший розвиток. Також руські князі залучали половців до спільних походів

¹⁰¹ Літопис руський. – С. 161—162.

¹⁰² Там само. – С. 166—167.

¹⁰³ Там само. – С. 176.

наУгорщину й Польщу.

У подальшому руси й половці стають союзниками в боротьбі із зовнішніми ворогами – хрестоносцями, сельджуками й татарами Батия¹⁰⁴. При цьому очільники з одного й другого боку укладали численні договори протягом ХІХ ст. Місцем, де вони уклалися, були Канів, Заруб, Корсунь, Трипілья на Правобережжі й Саків, Малотин та Воїнь на Лівобережжі¹⁰⁵.

Правда, з кінця 60-х років ХІІ ст., коли Русь зазнала занепаду, а усобиці все більше й більше почали терзати її, половці відновили походи на руські землі. Особливо тут відзначилися хани Кобяк і Кончак. І все ж руські князі зуміли дати відсіч. У 1183 чи в 1184 р. в битві на річці Орель князі Святослав Всеволодович (після 1116—1194) і Рюрик Ростиславович (бл. 1137/1140 – бл.1212/1215) розбили Кобяка¹⁰⁶.

Однак у 90-х рр. ХІІ ст. інтенсивність половецьких набігів зменшилась. Зате руси активізували свої походи в степ¹⁰⁷.

У 1185 р. новгород-сіверський князь Ігор Святославович (1151—1202) вирішив самостійно піти на половців. Цей похід, що ліг в основу сюжету «Слова о полку Ігоревім», завершився поразкою. Сам же князь

¹⁰⁴ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – С. 218.

¹⁰⁵ Прицак О. Половці. – С. 114.

¹⁰⁶ Літопис руський. – С. 332.

¹⁰⁷ Квітницький М. Половці // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2011. – Т. 8. – С. 350.

потрапив у полон до половців. Після цього хани Кончак і Гзак розорили Переяславську землю й басейн річки Сейм.

Із 90-х рр. XI ст. руські князі, маючи на меті певні політичні розрахунки, почали одружуватися з доньками половецьких ханів. Часто такі шлюби укладали чернігівські князі Ольговичі, котрі мали з половцями добрі стосунки. Навіть Святополк Ізяславович, відомий своїми походами на половців, у 1094 р. одружився на дочці хана Тугоркана. Володимир Мономах, який теж відзначився походами на половців, одружив свого сина Юрія (Довгорукого) (1090—1157) на дочці хана Аєпи, а другого сина Андрія – на внучці Тугоркана. Загалом такі шлюби були поширеною практикою. У 1187 р. чи в 1188 р. з половецького полону повернувся Володимир, син згадуваного князя Ігоря Святославовича, героя «Слова о полку Ігоревім». Але повернувся не сам, а з молодю дружиною, дочкою хана Кончака, й дитиною¹⁰⁸. Весілля справили в Новгороді-Сіверському. До речі, й сам князь Ігор був напівполовцем – його матір походила з половецького роду¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Літопис руський. – С. 346.

¹⁰⁹ *Половець В.* Половці. – С. 41—43.

ИРОИЧЕСКАЯ ПѢСНЬ
О
ПОХОДѢ НА ПОЛОВЦОВЪ
УДѢЛЬНАГО КНЯЗЯ НОВАГОРОДА-СВЕРСКАГО
ИГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА,
ПИСАННАЯ
СТАРИННЫМЪ РУССКИМЪ ЯЗЫКОМЪ
ВЪ ИСХОДѢ XII СТОЛѢТІЯ
съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе.

МОСКВА
ВЪ СЕНАТСКОЙ ТИПОГРАФІИ,
1800.

Титульний лист першого видання «Слова о полку Ігоревім»

Можна говорити про те, що в XII ст. руська князівська еліта стала «частково половецькою». При цьому дочки половецьких ханів, які виходили заміж за руських князів, приїжджали на Русь не самі, а з дівчатами, що служили їм. Ці, своєю чергою, могли виходити заміж за руських дружинників. Такі шлюбні відносини принаймні свідчать, що між Руссю й Половецьким полем не було непрохідної прірви. Радше,

навпаки, руси й половці становили своєрідний симбіоз. На це вказував Лев Гумільов, який писав, що «в XII—XIII ст. Половецька земля (Дешт-і Кипчак) й Київська Русь складала одну поліцентричну державу. Це було вигідно двом етносам...»¹¹⁰.

Про цей симбіоз свідчить відома битва на Калці в 1223 р., коли половці й руських князі зазнали поразки від татар¹¹¹. Половці, опинившись перед лицем татарської небезпеки, звернулися саме до руських князів, сподіваючись отримати від них допомогу. І отримали. Тобто в той період Русь та Дешт-і Кипчак справді можна розглядати як «поліцентричну державу».

Татарська навала в 1236—1242 рр. фактично знищила цю державу. І якщо Русь, зазнавши руйнувань, все ж вистояла, то її «половецька частина» зазнала дезінтеграції й була «розвіяна».

Та все ж половці «знайшли себе». Далі окремі половецькі орди опинилися на теренах Візантії, Дунайської Болгарії, Угорщини, Волзької Булгарії.

Половці славилися як хоробрі й вмілі воїни. Тому їх наймали на службу правителі різних держав. Ще раніше це стосувалося можновладців Візантії, Русі та Грузії. Частина половців опинилася в Єгипті, які в 1279 р. захопили тут вла-

¹¹⁰ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – С. 222.

¹¹¹ Літопис руський. – С. 379—381.

ду¹¹². Військово-політичною елітою в цій країні тривалий час (аж до початку XIX ст.) були т. зв. мамлюки, які мали переважно половецьке походження¹¹³.

Половці, що опинилися в Дунайській Болгарії ще перед татарською навалою, підняли в 1185 р. антивізантійське повстання. У результаті чого з'явилося друге Болгарське царство. Цікаво, що в цій державі царські династії були половецького походження – Асені (1185—1280), Тертери (1280—1323), Шишмани (1323—1396)¹¹⁴. В певному сенсі, середньовічна Болгарія, яка відродилася і створила блискучу слов'янську культуру, завдячує цим саме половцям. І взагалі чи існував би болгарський етнос, якби не антивізантійське повстання 1185 р., очолюване половцями?

Для половців Дунайська Болгарія, як і ближні землі нинішньої Румунії та Молдови, стали місцем переселення. Існує версія, що князь Басараб, який заснував Волоську державу (предтечу сучасної Румунії) в 1330 р., був половецького походження. Принаймні його ім'я є тюркським¹¹⁵. Династія Басарабів правила в цій державі до середини XVII ст. До речі, її представником був відомий Влад III Дракула (1431—

¹¹² *Прицак О.* Половці. – С. 114.

¹¹³ Про мамлюків та їхній султанат див.: *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба. 1300—1600. – К., 1998. – С. 24, 41, 43, 44, 66, 113, 149, 167.

¹¹⁴ *Божилів И.* Фамилія на Асеновци (1186—1460). – София, 1985; *Прицак О.* Половці. – С. 117.

¹¹⁵ *Vásáry I.* Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185—1365. – Cambridge, 2005. – P. 149—155/

1476)¹¹⁶. Також від імені цієї династії пішла назва краю Бессарабія, частина якого зараз входить до складу України.

Влад III Цепеш (Дракула)

У середині XIII ст. половці опинилися в Угорщині. Зокрема, в 1246 р. король Бела IV запросив їх на службу, розселивши між Тисою й Дунаєм. Тут вони створили край Куманію (Куншаг). Король Ласло IV (1262— 1290), мати якого була половчанкою, в 1279 р. надав цьому краю широку автономію. До речі, цього короля іменували Кун (половець). Автономія Куншага (правда, з перервою з 1711 по 1745 рік) зберігалася до 1876 р., тобто майже шістсот (!) років. Ця автономія мала навіть більше прав, ніж інші угорські землі¹¹⁷. Тут

¹¹⁶ Казаку М. Дракула / пер. з фр. В. Удовиченко. – М., 2011.

¹¹⁷ Hevizi J. Autonomies in Hungary and Europe. A comparative study. – Budapest,

практично не існувало кріпацтва. Половецька мова зберігалася на цих землях до XVIII ст. Половці Угорщини після себе залишили не лише пам'ятки, зокрема кургани. Вони також стали частиною угорського етносу. Доволі поширеним угорським прізвиськом є Кун, тобто половець.

Частина половців, яка не захотіла емігрувати після поразок від татарських військ Бату-хана, увійшли до складу Золотої Орди. При цьому половецька мова стала державною мовою й мовою міжетнічного спілкування в цій країні, а високі державні посади нерідко займали вихідці з половецьких родів. Золотоординські половці відіграли певну роль у етногенезі волзьких тюркських народів (казанських татар, башкирів, чувашів), а також росіян¹¹⁸.

Частина половців опинилася в складі Руського королівства¹¹⁹. На початку 50-х рр. XIII ст. король Данило Романович дарував ханові Тегаку та його підданим землі на теренах Берестейщини, щоб вони захищали його державу від нападів ятвягів і литовців. Половці в цьому регіоні заснували близько сорока поселень і зберігали свою ідентичність до початку XVI ст. Тут існувала до початку XX ст. Половецька во-

2004. – Р. 18—22.

¹¹⁸ Квітницький М. Половці // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 8. – С. 350.

¹¹⁹ У літературі Руське королівство переважно відоме, як Галицько-Волинське князівство. Хоча останнє є «кабінетним терміном». Про це більш детально див.: *Кралюк П.* Питання, що потребує ясності // *Корона, або Спадщина Королівства Руського.* – К., 2017. – С. 26—37.

лось¹²⁰.

Осердям Половецької землі були переважно землі нинішньої Лівобережної України. Передусім це стосується Донецької, Луганської, Запорізької та Харківської областей. Тут, до речі, зосереджена основна маса пам'яток половецького сакрального мистецтва – т. зв. кам'яні баби¹²¹. Омелян Прицак писав: «Три головні політичні та економічні резиденції Половців лежали в доріччю Сіверського Донця, б[лизько] сьогодинішнього Харкова. Це головна столиця – Шарукань (Чешуєв), та дві побічні столиці: східня Балин та західня Сугров. Це були разом у XI—XII ст. кінцеві станції сухопутного залозного шляху, що через Київ зв'язував Середню Європу і балканські країни з Половецькою державою»¹²².

¹²⁰ Алексюк М. Палавецкія паселішчы на Беларусі // Помнік гісторыі і культуры Беларусі. – 1978. – № 1. – С. 33—35; Леонюк В. Словник Берестейщини. – Львів, 1996. – С. 250.

¹²¹ Про ці пам'ятки більш детальноше див.: Плетнёва С. Половецкие каменные изваяния. – М., 1974.

¹²² Прицак О. Половці. – С. 116.

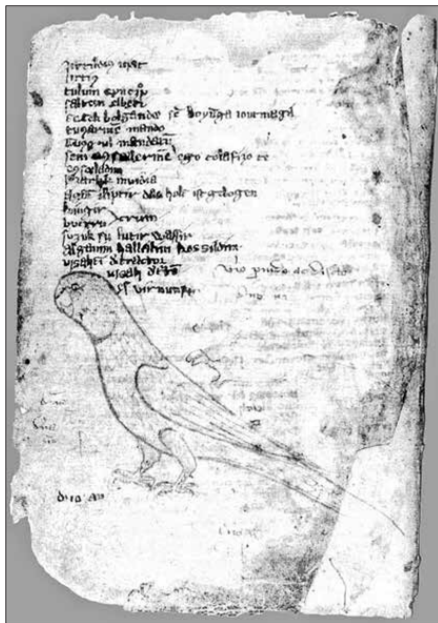
Половецька баба, XI ст., Луганськ

Значна частина доходів половецької верхівки забезпечувалася за рахунок торгівлі. Через володіння половців, окрім «Залозного шляху», проходили ще два важливі торгові шляхи – Соляний та Грецький. Всі вони були пов'язані з Руссю. Це теж певним чином забезпечувало симбіоз Русі й Дешт-і Кипчак. Правда, половці не були торговим народом. Це, радше, був народ військовий, що контролював (і, відповідно, обороняв) торгові шляхи. На половецьких теренах торгівлею переважно займалися євреї, вірмени та іранці.

Для торговців Половецької землі був укладений «Кодекс куманікус» – пам'ятка половецької писемності, яка датована 1303 р. Цей твір поділяється на дві частини – «італійську» (латино-ірано-куманський словник) і «німецьку» (ку-

мансько-німецький словник). Перша частина («Книга тлумача») – це глосарії слів латини й переклади на перську та кипчацьку мови. Вона охоплює слова повсякденного ужитку та термінологію з торгівлі, релігії, астрономії, військової, парфумерної, шевської і теслярської справи, державної служби тощо. Також тут подана граматика куманської мови. У другій частині («Книзі місіонера») є фрагменти з Біблії, проповіді, афоризми, релігійні повчання, молитви, зокрема молитва «Отче наш», Символ віри, десять заповідей Мойсея, пісня «Ave, Maria» тощо). Є в «Кодексі...» й половецькі загадки в перекладі латинською й німецькою мовами. У зазначеному творі зустрічається низка слів, що увійшли в українську мову – базар (площа), балик (риба), беркут (орел), ізюм (виноград), казна (скарбниця), козак (варта), орда (зібрання), сарай (палац)¹²³.

¹²³ Гаркавец А. Codex Cumanicus: полное издание в 4 томах. – Алматы, 2015.

Кодекс куманікус.

Аркуш 58 зв. із малюнком папуги

Цікаво, що на Галичині в XV—XVII ст. існував шляхетський рід Балабанів. Судячи з прізвища, він половецького походження. Представники цього роду відігравали помітну роль у церковному житті України. Половецька назва орла (беркут) також була поширена на Галичині. Іван Франко (1856—1916) назвав героя своєї відомої історичної повісті Захаром Беркутом. Отже, цей літературний герой ми-

моволі ніби теж ставав половцем чи принаймні мав половецьке походження. Інша річ, що Франко вважав слово «беркут» слов'янським. Тому й дав таке прізвище герою, який є главою слов'янського праукраїнського роду й хранителем давніх слов'янських традицій. Зрештою, половецьке слово «беркут» було використано для назви спецпідрозділу МВС України, який існував з 1992-го по 2014 рік. Правда, цей «Беркут» показав себе не найкращим чином під час Революції Гідності 2013—2014 рр.

Загалом українці «не помічають», скільки в їхній мові та культурі є від половців. Наприклад, запорізькі козаки іменували свою структуру кошем. Відповідно, на чолі козаків стояв кошовий отаман. Звідси й українське прізвище – Кошовий. Це слово половецького походження. Кош чи коч (кочів'я) означало велику сім'ю, рід. Також половецького походження було слово «курінь». Воно слугувало для позначення племені, тобто об'єднання кількох родів. Також означало й військовий загін, полк. Адже роди в половців були воєнізовані¹²⁴. В українських козаків теж спостерігаємо існування територіально-воєнізованих структур (сотні, полки). Хоча це не обов'язково треба трактувати як вияв половецького впливу, але цілком можливо, що тут дався знати «половецький спадок». Ймовірно, половецьке походження мало слово «отаман» (атаман), що означало батько людей, провідник. Принаймні воно поширене в тюркських етносів.

¹²⁴ *Половець В. Половці. – С. 34.*

Схоже, половецький чинник відіграв певну роль у становленні українського козацтва. На це звертав увагу Лев Гумільов¹²⁵. Слово «козак» зустрічається в «Кодексі куманікус», а також низка ключових суспільних термінів козацтва має половецьке походження.

Деякі українські шляхетські роди, ймовірно, походили з половців. Хоча іноді важко розмежувати половецьке й татарське. Зрештою, значна частина половців пізніше «стала татарами». Принаймні вважається, що половці відіграли помітну роль у становленні кримськотатарського етносу.

Відносно значне поширення в Україні мало прізвище Половець. Навіть героями відомого роману Юрія Яновського «Вершники» є представники роду Половців.

Також половці чимало «наслідили» в українській топоніміці¹²⁶.

Існувало й існує в Україні низка населених пунктів з назвами Половці, Половичі, Половецьке або похідні від них. На половецьке походження вказують також топоніми Куманів, Куманівка, Куманівці, Китайгород. Ймовірно, таке ж походження мають назви Умань (від куман), Зміїв, Ізюм. Найбільше половецьких топонімів зафіксовано на теренах Центральної України й Поділля.

Вплив половців на українську культуру й загалом на український етногенез досліджено мало. На це є різні причи-

¹²⁵ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – С. 466.

¹²⁶ Прицак О. Половці. – С. 117—118.

ни. Практично немає інституції чи інституцій, які б системно займалися цим питанням. Адже половці «зникли», розчинилися серед інших етносів. Державних народів, які б декларували своїх спадкоємців від них, немає. Хоча, в принципі, на це могли б претендувати українці. Правда, є бездержавні народи, що вважають половців своїми предками. Це – кримли (кримські татари), гагаузи й караїми. Однак через свою нечисленність і бездержавність вони не мають дослідницьких інституцій, де б розглядалася історія й культура половців, їхній вплив на інші народи.

Та справа не лише в цьому. Під впливом «Слова о полку Ігоревім» в українській культурі, як і в культурах інших східнослов'янських народів, сформувався сильний антиполовецький дискурс¹²⁷. Не будемо зараз вдаватися в дискусію, чи є автентичним «Слово...», чи воно – породження російських політиків кінця XVIII ст. На нашу думку, більш імовірним є друге¹²⁸. Одне безсумнівно: цей твір з численними інтерпретаціями (як науковими, так і художньо-літературними й мистецькими) витворив у свідомості росіян, українців та бі-

¹²⁷ Наприклад, див.: *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 140—141. Тут автор навіть розглядає походи русів на половців як акції, спрямовані на захист християнської віри, своєрідні «хрестові походи», заявляючи: «... саме Русь прийняла на себе основний удар половців і тим самим значно полегшила становище Візантії, Угорщини та інших християнських країн».

¹²⁸ Аргументи на користь цієї версії див.: *Львів О.* Пакт «Катерина II – Йосиф II» та «Слово о полку Ігоревім» // *Сіверянський літопис*. – 1996. – № 4. – С. 55—58; його ж. Віденський конгрес та «Слово о полку Ігоревім» (відповідь Святославу Воїнову) // *Сіверянський літопис*. – 1997. – № 4. – С. 29—33.

лорусів ставлення до половців як до ворогів.

Зрештою, є й чимало антиполовецьких моментів у давньоруських літописах. Хоча зустрічаються фрагменти, які викликають повагу до половців. Чи не найяскравішим із них є оповідь про євшан-зілля. На початку т. зв. Галицько-Волинського літопису розповідається, що князь Володимир Мономах вигнав половецького хана Отрока (Атрака) в Обези, тобто Грузію. Його ж брат Сирчан лишився кочувати в донських степах. І коли помер Володимир, Сирчан послав свого співця Ора до Отрока, щоб той закликав брата повернутися в землю половецьку. «Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькії, – напучував посланця Сирчан. – А якщо він не схоче, – дай йому понюхати зілля, що зветься євшан». Далі розповідається така історія: «Той же не схотів [ні] вернутися, ні послухати. І дав [Ор] йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою»¹²⁹.

Наведена літописна розповідь отримала художні інтерпретації в українському письменстві. Зокрема, в 1899 р. Микола Вороний (1871—1938) написав поему «Євшан-зілля», яка була закликом шанувати рідну землю¹³⁰.

З 1987-го по 1990 рік у Львові виходив самвидавний машинописний альманах «Євшан-зілля», помітну роль у ви-

¹²⁹ Літопис руський. – С. 368—369.

¹³⁰ Вороний М. Євшан-зілля: Поема. Вірші. – К., 2010.

данні якого відіграла родина Ігоря та Ірини Калинців. Було п'ять випусків цього видання. Шостий не з'явився з технічних причин. У 1993 р. вийшов масовим накладом Сьомий випуск. Однак далі альманах не друкувався¹³¹. Таким чином давня половецька легенда ніби «ожила» в українській культурі.

Наведені вище факти дають підстави вважати, що половці відіграли помітну роль в етногенезі українців. Інша річ, що ця роль так і не вивчена й не осмислена. При цьому таке осмислення – не кабінетний інтерес учених-істориків чи етнографів. Це осмислення є для нас актуальним. Адже Україна й досі розділена (передусім ментально) на «схід» і «захід». Причому це розділення майже накладається на межу між колишніми землеробськими й, відповідно, слов'янськими регіонами, з одного боку, та степовими районами, де кочували половці. Звісно, це розділення не варто абсолютизувати – але не варто його й недооцінювати. Ще з княжих часів, як уже говорилося, склалася своєрідна конфедерація русів та половців. І ця конфедерація, зазнавши різних трансформацій протягом віків, стала основою для українського етносу, а потім – новочасної нації. Руси-слов'яни створили симбіоз з тюрками-половцями. І це колосальний досвід, який треба цінувати, яким треба гордитися і який треба використовувати. Адже не забуваймо, що «половецька печать» дала про себе

¹³¹ <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/EStore/History/EvshanAlmanac.html>; [https://uk.wikipedia.org/wiki/Євшан-зілля_\(самвидав\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Євшан-зілля_(самвидав))

знати і в Золотій Орді, і в мамлюцькому Єгипті, і в другому Болгарському царстві, і в Грузії за блискучих часів царя Давида Будівельника (1073—1125), і при становленні Волоської держави – предтечі Румунії. Половці були енергійні й талановиті. Вони швидко «загорялися», могли творити чудеса. Правда, їм не вистачало організованості, бажання доводити справу до завершення. Чи не такі українці, які в останні роки зуміли здивувати світ своїми революціями, але так і не змогли завершити ці революції й скористатися їхніми результатами? Гармонізувати «східну» (енергійну та анархічну) та «західну» (консервативну, «закорінену») ментальності – це одне із головних завдань сучасної України. Тоді Україна зможе справді стати єдиною та сильною.

Чорні клобуки На службі у русів

Якщо з половцями Русь становила «поліцентричну державу», де руська й половецька «половини», змагаючись, часто укладали різноманітні союзи для вирішення спільних завдань, то низка тюркських етносів фактично стали васалами руських князів, «влившись» у руський політичний організм. У літописах цих васалів іменують чорними клобуками (тюркською – каракалпаки). Ця назва походить від назви елемента їхнього одягу – високих чорних шапок. Насправді під чорними клобуками розуміли не якийсь один народ, а сукупність тюркських етносів, що знаходилися на безпосередній службі руських князів¹³².

Перша згадка про них зустрічається в літописі під 1146 р. Там, зокрема, ведеться мова про боротьбу внука Мономаха, Ізяслава Мстиславича, за київський престол. Наведемо цей уривок повністю:

«Ізяслав же, се почувши, зібрав воїв своїх і рушив на нього з Переяславля, взявши благословення у [церкві] Святого Михайла в єпископа у Євфимія. І перейшов він Дніпро [бродом] коло [города] Заруба, і тут прислали до нього [по-

¹³² Котляр М. Клобуки чорні // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2007. – Т. 4. – С. 354.

слів] чорні клобуки і все Поросся, і сказали йому: «Ти – наш князь. А Ольговичів ми не хочемо. Поїдь-но вборзі, а ми – з тобою».

І рушив Ізяслав до [города] Дернового, і тут зібралися всі клобуки і порошани»¹³³. Ця згадка наводить на наступні висновки. По-перше, чорні клобуки проживали на Пороссі – в басейні річки Рось. Це південний кордон Київського князівства на межі зі степом. Тобто чорні клобуки були прикордонною сторожею, охороняючи князівство від наїздів ворогів – передусім половців. По-друге, із повідомлення випливає, що вони були помітним чинником у політичному житті князівства. На них, зокрема, спирався Ізяслав Мстиславович, ведучи боротьбу за владу.

У літописах неодноразово згадується, що чорні клобуки служили київським князям. Водночас від них чимало залежало і політичне життя цього князівства. Можна навіть затвердити таке: основними тут політичними силами були дружинники, князівські слуги-управлінці й чорні клобуки. Вони й становили військово-політичну еліту князівства. Тобто центр Русі не був «цілком слов'янським». Помітну роль у ньому відігравали тюркські елементи.

Назва «чорні клобуки» не так часто використовувалася літописцями. Остання літописна згадка про об'єднання цих племен припадає на 1193 р. Там говориться про те, що ліпші

¹³³ Літопис руський. – С. 199.

мужі з чорних клобуків закликали князя Ростислава Рюриковича піти походом на половців¹³⁴. Як бачимо, чорні клобуки не дуже шанували своїх тюркських одноплемінників і охоче вирушали проти них у походи. В принципі, говорити про тюркську єдність чи про солідарність у той час не варто. Тюркські племена, роди часто воювали один проти одного.

До складу чорних клобуків входили залишки колишніх печенігів, які були витіснені зі степів Північного Причорномор'я половцями. До речі, в давньоруських літописах фігурує термін «Лукомор'є», під яким розумілися, зокрема, землі Північного Причорномор'я, де кочували половці. Наприклад, про переяславського князя Михалка Юрійовича під 1172 р. (насправді – під 1169 р.) сказано: «Як і колись на лукомор'ї билися [наші] з ними (половцями. – *П. К.*) кріпко, і, побачивши [це], половці побігли, а наші вслід за ними погналі, тих рубаючи, тих хапаючи»¹³⁵.

Печеніги, вигнані половцями з Лукомор'я, тепер пішли на службу до руських князів. І згадки про них часто пов'язувалися з чорними клобуками. Таким чином, печеніги з «ворогів русичів» стали їхніми союзниками.

Однак «головну скрипку» серед чорних клобуків відігравали торки¹³⁶. Про них є достатньо інформації на сторінках

¹³⁴ Там само. – С. 353.

¹³⁵ Літопис руський. – С. 302.

¹³⁶ Про торків див.: *Голубоский П.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар (История южно-русских степей IX—XIII вв.). – К., 1884. – С. 65—181; 212

руських літописів. Перша згадка про них припадає на 985 р., де говориться, що князь Володимир Святославович здійснив похід на волзьких булгар, залучивши до цього торків. При цьому розповідається, що Володимир зі своєю дружиною рушив на човнах. У той час торки йшли берегом на конях¹³⁷. Якщо ця інформація адекватно відображає реалії, то напрошуються певні висновки. Русько-варязька дружина Володимира пересувалася на човнах, а як кіннотників князь Володимир та інші руські князі використовували кочівників-тюрків. У цьому випадку це були торки. Отже, тюркська кіннота органічно доповнювала руських дружинників. Можливо, коли Києво-Руська держава «вперлася» в степові простори, руські дружинники пересіли з лодій на коней. І сталося це, зрозуміло, не без впливу тюрків-кочівників.

Правда, відносини торків і руських князів не були безхмарними. Між ними виникали й конфлікти. Так, незадовго після смерті Ярослава Мудрого його сину Всеволоду, який княжив у Переяславі, довелося усмиряти торків¹³⁸. Та все ж торки служили руським князям і часто з ними вирушали в походи проти половців.

Торки проживали переважно на півдні Київського князівства, в басейні річки Рось. Їхнім столичним містом був Торчеськ, що теж неодноразово згадується в літописних джере-

—228.

¹³⁷ Літопис руський. – С. 51.

¹³⁸ Там само. – С. 99—100.

лах. Як правило, це місто ототожнюють із городищем між селами Шарки і Ольшаниця Рокитнянського району Київської області на лівому березі річки Горохувата, що є лівою притокою Росі¹³⁹. Правда, ймовірними місцями локалізації Торчеська могли бути також сучасне місто Кагарлик або село Торчиця Ставищанського району Київської області. Всі вони знаходяться в районі Поросся, де жили представники цього етносу.

Одна з останніх згадок про торків припадає на 1193 р., де говориться, що їх погромили половці¹⁴⁰. Яка була їхня подальша доля, можемо лише здогадуватися. Більшість із них «зникла», злившись зі слов'янським населенням.

Полишили торки після себе чимало топонімів – Торець, Торки, Торків, Торецьке, Торське, Торчин, Торчиця, Торчицький Степок тощо. При цьому локалізація вказаних населених пунктів дуже широка. Ці топоніми зустрічаються не лише на півдні Київщини, а й на Поділлі, Волині і навіть на Донбасі. Це дає підстави припустити, що торки кочували в різних регіонах сучасної України, засновуючи тут свої поселення.

¹³⁹ Рыбаков Б. Торчеськ – город чёрных клобуков // Археологические открытия 1966 г. – М., 1967. – С. 243—245.

¹⁴⁰ Літопис руський. – С. 354.

Панорама селища Торчин

Ще одним чорноклобуцьким племенем вважаються берендеї¹⁴¹. Перша згадка про них у руських літописах припадає на 1097 р. (насправді – на 1098 р.), коли вони разом із торками й печенігами пішли на службу до осліпленого те-ребовлянського князя Василька Ростиславича (бл. 1066—1124/1125)¹⁴².

Не без того, що в берендеїв, як і в інших представників чорноклобуцьких племен, виникали конфлікти з руськими князями. Під 1121 р. у Київському літописі зазначено, що Володимир Мономах прогнав берендеїв із Русі, а торки й печеніги самі втекли¹⁴³. Про причину й суть цього конфлікту нічого певного сказати не можемо. Однак далі в літописах повідомляється, що берендеї служили руським князям. Правда, бувало, вони зраджували їх. Під 1159 р. у Київському літописі ведеться мова про те, що берендеї зрадили князя Мстислава Ізяславовича, правнука Володимира Мономаха. Літописець навіть називає імена берендеївських вождів,

¹⁴¹ Кратоков А. История берендеев. – Ярославль, 2009.

¹⁴² Літопис руський. – С. 151.

¹⁴³ Там само. – С. 178.

котрі стали зрадниками. Це – Тудор Сатмазович, Каракоз Мнюзович і Карас Кокій¹⁴⁴.

Ця літописна інформація дає авторам підстави вважати, що берендеї були підступними, легко змінювали своїх повелителів, керуючись виключно меркантильними інтересами¹⁴⁵. Але берендеї не були тут винятком. У той час у політичному житті багато хто так чинив, у тому числі й руські князі.

Загалом же ця частина чорних клобуків служила руським князям, воюючи проти їхніх ворогів. У 1185 р. князі Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич організували похід проти половців, який виявився успішним. Участь у цьому поході взяли й берендеї¹⁴⁶. Це, власне, остання згадка про них у руських літописах.

Щодо подальшої долі берендеїв, то тут вступаємо в сферу здогадів. Доволі поширеною є версія, що вони переселилися в північно-східні землі, на терени Володимиро-Суздальського князівства. Справді, частина берендеїв могла податися туди. У цьому регіоні зустрічаються берендеївські топоніми. Міфічний цар Берендей є персонажем «Казки про царя Берендея, його сина Івана-царевича...» Василя Жуковського та

¹⁴⁴ Там само. – С. 274.

¹⁴⁵ Див.: *Рахно К.* Шлях берендея. Загадковий кочовий народ берендеїв пов'язав між собою Україну, Угорщину, Балкани, Росію та далекі степи Центральної Азії // Український тиждень. – 2013. – № 23. – 13 червня.

¹⁴⁶ Літопис руський. – С. 336.

казки «Снігуронька» Олександра Островського. І хоча це літературні твори, але написані вони на основі фольклорного матеріалу. Принаймні образ царя Берендея мав певне поширення у російському фольклорі.

Ще одним чорноклобуцьким етносом були ковуї¹⁴⁷. У руських літописних джерелах вони фігурують нечасто. Ковуї брали участь у князівських усобицях, служачи переважно волинським Мономаховичам. Були вони й учасниками невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 р.¹⁴⁸. Ковуїв пов'язують із Чернігівщиною. Вважається, що вони були розселені в межиріччі Десни та її притоки Остера, де знаходилися солонцюваті ґрунти, більш придатні для скотарства, ніж для землеробства. Саме тут було розташоване городище Ковчин – центр ковуїв. Зараз це село з такою ж назвою. Розміщене воно в Куликівському районі Чернігівської області.

Як бачимо, тюркські етноси (чорні клобуки) були частиною політичного організму Давньої Русі. Вони захищали південні кордони держави, брали участь у походах руських князів, зокрема на половців. Також чорні клобуки ставали й учасниками князівських усобиць.

Чорні клобуки залишили після себе в Україні низку топонімів. Схоже, значна їхня частина слов'янізувалася і влилася до складу українського етносу.

¹⁴⁷ Плахонін А. Ковуї // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 4. – С. 392.

¹⁴⁸ Літопис руський. – С. 338—340.

Під владою Золотої Орди

У російській літературі ще в XIX ст. міцно утвердився концепт «монголо-татарського іга». Пізніше він перейшов у інші літератури, у т. ч. й українську. За радянських часів цей концепт сприймався ледь як не аксіома. Продовжує він своє життя й понині.

Якщо його брати в загальних рисах, то він виглядає таким чином. У 1237—1240 рр. монголо-татари здійснили завоювання Русі. Апогеєм цього стало взяття ними Києва в 1240 р.

При цьому, як правило, не звертається увага, що далеко не всі землі Русі були завойовані. Під владою ординців опинилися північно-східні землі, де пізніше сформувалася Московія, а також Чернігівщина й Київщина. Незавойованим лишилися Новгород, Псков, землі Смоленського, Полоцького й Турово-Пінського князівств, які з часом стали важливою частиною Великого князівства Литовського. У межах останнього формувався білоруський етнос. Попри наїзди монголо-татар на землі Волині й Галичини, ті вистояли й фактично зберігали свою самостійність, хоча їм і довелося підтримувати певні стосунки з монголо-татарами. Зрештою, Волинь і Галичина «перебрали» на себе етнополітичний термін «Русь». Тому деякі правителі Волині й Галичини іменували себе руськими королями.

Але повернемося до концепту «монголо-татарського іга».

Останнє представляється як велика трагедія для руського чи то давньоруського народу. Воно затримало подальший економічний, суспільно-політичний і культурний розвиток руських земель. Однак Русь, ставши на шляху монголо-татар, врятувала землі Європи від диких ординців.

Насправді Монгольську імперію Чінгізидів, від якої у 1266 р. відокремилася її західна частина (Улус Джучі), що з часом почала іменуватися Золотою Ордою¹⁴⁹, називати «дикою» не випадає. Адже ця держава охоплювала величезну територію – від Далекого Сходу до Східної Європи. Це було найбільше за територією й населенням державне утворення тогочасного світу. Щоб забезпечувати управління ним, потрібні були відповідні соціально-політичні й комунікаційні технології. Через цю імперію проходив Великий шовковий шлях, який пов'язував Китай з Європою і відігравав важливу роль в економіці багатьох тогочасних країн. Власне, правителі імперії

¹⁴⁹ Термін «Золота Орда» доволі пізнього походження і не є самоназвою держави. Вперше він з'являється в московських писемних пам'ятках, коли вже Золотої Орди не існувало, зокрема в історико-публіцистичному творі «Казанська історія», в якій обґрунтовувалося завоювання Московією Казанського ханства. Вважається, що ця пам'ятка була написана в 1564—1566 рр. (інша версія щодо датування – 1626—1640 рр.). У різних пам'ятках часів Золотої Орди для означення цієї держави вживалися інші назви. Найчастіше – Улус з різними додатками, наприклад іменами ханів. Навіть вживалася назва Дешт-і Кипчак, яка раніше використовувалася для означення Половецької землі. У XIX ст. термін «Золота Орда» закріпився в російській історіографії й став «загальноприйнятим». Його використовували для означення Улусу Джучі зі столицею в Сараї (пізніше – Новому Сараї). Розуміючи умовність цієї назви, ми вирішили її використовувати, аби уникнути термінологічних непорозумінь.

й забезпечували нормальне функціонування вказаного шляху, маючи від цього велику вигоду. Загалом Монгольська імперія сформувалася на цьому шляху, як і Русь – на шляху «із варяг у греки». Монголи (насправді це була сукупність різних етносів, серед яких переважали етноси тюркські) перейняли чимало досягнень розвинутої китайської культури. Це стосується не лише певних технологій, зокрема військових, а й технологій торгово-комунікаційних.

У Китаї у VIII—IX ст. вперше (!) в світі почали використовувати паперові гроші (спочатку як приватні грошові знаки, а потім як державні). У XIII ст. у Монгольській імперії, поряд з карбованими монетами, використовувалися паперові й... шкіряні гроші¹⁵⁰. Останні, певно, були винаходом самих монголів. Все це свідчить про розвинуті в імперії торгово-економічних зв'язки. У Європі вперше паперові гроші (банкноти) почали використовувати лише в XVII ст.¹⁵¹. Ось і виникає питання, хто в XIII ст. був «більш цивілізований» – Європа чи Монгольська імперія?

Щодо Куликівської битви існує низка питань. Зрештою, її варто розглядати в контексті міжусобної боротьби, яка велася в Золотій Орді. Адже Московія не була самостійним державним утворенням, а входила в

¹⁵⁰ *Степанченко О.* Паперові гроші Золотої Орди // <http://islam.in.ua/ua/istoriya/paperovi-groshi-zolotoyiordi>.

¹⁵¹ *Крот В.* Банкноти, банківські білети // *Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2003. —Т. 1. – С. 178.*

політичну систему цієї держави.

Далі концепт «монголо-татарського іґа» (принаймні в його російській і почасти українській інтерпретації) передбачає, що, мовляв, Московське князівство (потім – царство) змогло піднятися й стати на прю із Золотою Ордою. Одним із переломних моментів цієї боротьби стала Куликівська битва 1380 р. А завершилася ця боротьба в 1480 р. т. зв. стоянням на річці Угрі.

Російські історики, як правило, акцентують увагу на тому, що в 1480 р. «монголо-татарське іґо» скінчилося й Московія стала незалежною. Однак говорити про повну незалежність Московії (принаймні формальну) до кінця XVII ст. проблематично.

Лев Гумільов, 1934 р.

Правда, не всі дослідники поділяють концепт «монголо-татарського іґа». Серед таких – згадуваний Лев Гумілов. Він вважав, що «похід Батия по масштабах здійснених руйнувань можна порівняти з міжусобною війною, яка була незвичною для того неспокійного часу»¹⁵². На його думку, причиною розгрому ординцями Володимира, Чернігова, Києва та інших міст була не феодальна роздробленість, а «тупість правителів і їхніх радників-бояр»¹⁵³. Такі твердження видаються занадто категоричними. І суперечать літописному матеріалу. Ось як, наприклад, у Галицько-Волинському літописі розповідається про руйнування Києва:

«...прийшов Батий до Києва з [великою силою] mnogim-množestvom сили своєї, і окружив город. І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами...

І поставив Батий пороки *під* город коло воріт Лядських, – бо тут підступили були дебрі, – і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи [там] того

¹⁵² Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – С. 351.

¹⁵³ Там само. – С. 344.

дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо [церкви] Святої Богородиці [Десятинної].

А назавтра прийшли [татари] на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, [і] од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте [татарськими] воями. Дмитра ж вивели [до Батия], пораненого, але вони не вбили його через мужність його»¹⁵⁴.

На сторінках літопису є й інші свідчення про руйнування ординцями руських міст. Ця інформація узгоджується зі свідченнями західних авторів, які побували в Золотій Орді, Плано Карпіні (1182?—1252) та Гільйома де Рубрука (1120?—1293)¹⁵⁵.

Звісно, можна говорити про перебільшення жахів ординської навали в зазначених писемних матеріалах. Однак, вважали деякі авторитетні історики, ці описи так чи інакше підтверджуються археологічним матеріалом. Зокрема, такої думки дотримувався Борис Рибakov, який критикував Гумільова. Він, спираючись на археологічний матеріал, вказував, що в результаті Батієвої навали були зруйновані десятки міських центрів. Походи ординців виявилися для Русі катастрофою. Навала знищила військові резерви тих князівств,

¹⁵⁴ Літопис руський. – С. 395—397.

¹⁵⁵ Джованни дель Плано Карпини. История монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Книга Марко Поло. – М., 1997.

які здавна накопичували сили для боротьби зі Степом¹⁵⁶.

Насправді аргументи противників Гумільова не виглядають бездоганно. Чого, наприклад, вартують заяви про те, що Батиеві ординці знищили військовий потенціал тих князівств, які боролися зі Степом. Адже перші їхні удари були спрямовані проти князівств північного сходу Русі, для яких боротьба зі Степом не була на першому місці. Лише пізніше Батиеві війська спрямувати удари на південь.

Зрештою, цей південь на той час уже став «окраїною» Русі. Київ утратив своє столичне значення. Він належав князю Данилу Романовичу, який посадив тут свого воєводу. Сам же цей правитель перебував на Волині, заснувавши тут свою нову резиденцію – місто Холм. Літописець говорить, що Батиеві орди взяли багато міст на теренах Волині й Галичини, у т. ч. Володимир та Галич. І все ж деякі міста взяти не вдалося, зокрема Крем'янець і Данилів¹⁵⁷. Тут треба вказати, що Руссю, головною її частиною, у той час почали вважатися терени Волині й Галичини¹⁵⁸. А князі, що тут правили, іменували себе руськими князями, а пізніше – королями¹⁵⁹. Тобто впливає, що Батий (1209?—1256) не зумів оволодіти

¹⁵⁶ Рыбаков Б. О преодолении самообмана // Вопросы истории. – 1974. – № 3. – С. 153—159.

¹⁵⁷ Літопис руський. – С. 397—398.

¹⁵⁸ Плохий С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К., 2015. – С. 73.

¹⁵⁹ Про це більш детально див.: Крालюк П. Питання, що потребує ясності // Корона, або Спадщина Королівства Руського. – С. 26—37.

«всеію Руссю».

Щодо археологічного матеріалу, який ніби підтверджує справедливість думки про великі руйнування ординцями руських міст, то тут теж не все однозначно. Принаймні знайдено чимало поселень, які були зруйновані під час Батієвої навали, де не знайдено кістяків людей та цінних речей¹⁶⁰. Ймовірно, населення цих міст завчасно втікало, ховаючись у незнаних для ординців місцях. Отже, чимала частина людського потенціалу була збережена. Російський історик Михайло Погодін (1800—1875) висунув навіть теорію, що в Києві до Батієвого погрому жили росіяни, точніше великороси, а після цієї трагічної події вони подалися на терени нинішньої Великоросії¹⁶¹. Ця теорія знайшла значне поширення в російській літературі. Щоправда, вона виглядає дещо дивно. Адже не зрозуміло, чому населення, зазнавши ординських наїздів, переселялося на терени, які раніше були підкорені воїнами Батия і які фактично опинилися під їхнім жорстким контролем.

¹⁶⁰ Довженюк В. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 76—82.

¹⁶¹ Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1856. – Т. VII. – С. 420.

Хан Батий (китайська гравюра)

Попри питання про наслідки Батієвих завоювань Русі, концепт «монголо-татарського іґа» викликає й інші питання. Зокрема, дивно виглядає термін «монголо-татарське» чи «татаро-монгольське» іґо. Взагалі монгольські етноси й тюркські, тобто татари, і мовно, і культурно різняться між собою. Якщо говорити про війська Батия, які здійснювали завоювання Русі, то, судячи з усього, вони переважно склалися з тюрків. Монгольською могла бути хіба що верхівка. Адже вважалося, що Батий належав до нащадків Чінгіз-хана (1155 чи 1162—1227), який ніби мав монгольське по-

ходження. Руські літописи називають завойовників Батия та його наступників переважно татарами. У Золотій Орді, котру створив Батий, державною мовою, як уже говорилося, була тюркська мова куманів-половців. Тому ми свідомо відмовляємося від термінів «монголо-татари» чи «татаро-монголи», а вживатимемо термін «татари». Це буде коректніше.

Які були реальні наслідки татарської навали на землі Русі, здійсненої Батиєм? Чи була це велика катастрофа, як часто твердять у російській і українській літературах? Чи це була «незначна подія», що мало чим різнилася від князівських усобиць, як вважають Лев Гумільов і його послідовники? Схоже, це дві крайнощі, між якими варто шукати «золоту середину».

Звісно, татари Батия завдали сильного удару Русі, який аж ніяк не йде у порівняння з князівськими усобицями. Але його не варто трактувати і як «знищення Русі». Взяття татарами Києва не стало кінцем Руської держави. Її «політичне ядро», котре ще до того часу перемістилося на Захід, загалом зберіглося. Князь Данило Романович, що почав іменуватися королем руським, попри татарські руйнування, зберігав владу на «своїй» території. До того ж, як уже зазначалося, деякі руські землі оминула татарська навала.

Князь Данило Романович

Завоювання Батия суттєво переформатувало політичну структуру Русі. До того часу Русь і Степ, який перебував під контролем половців, знаходилися в паритетних й союзницьких відносинах. Навіть, як уже говорилося, можна було вести мову про поліцентричну державу-конфедерацію, яка складалася з двох частин – руської та половецької. Адже половецькі хани не лише родичалися з руськими князями, вони також брали участь в численних усяборствах, які велися на Русі.

Після татарської навали відбулися кардинальні зміни. Поліцентрична держава Русі й Дешт-і Кипчак перестала існувати, паритет Степу й Русі був порушений. Степ опини-

вся під контролем татар (до їхнього складу влилася й значна частина половців), які захотіли встановити своє домінування на Русі. Звісно, дії татар відзначалися жорстокістю, часто вони безжалісно руйнували руські міста. Але ця безжалісність, за великим рахунком, мала на меті паралізувати волю русів до відсічі завойовникам, а не їхнє винищення. Ті руські міста, які здавалися на милість переможців, як правило, не зазнавали руйнувань. Були регіони, які, в силу політичних обставин, добровільно піддалися татарам. Зокрема, це стосується Болохівської землі, котра знаходилася на пограниччі південно-східної Волині й півночі Поділля. Болохівців навіть іменували «татарськими людьми»¹⁶². Вони сплачували татарам данину. І такий стан загалом задовольняв дві сторони.

«Справжньою Руссю» в середині XIII ст. були землі Волині й Галичини, які в непростій боротьбі пробували відстояти свою незалежність від татар. Правда, місцевим правителям доводилося йти на компроміси, їздити на поклон до татарських ханів, як це, наприклад, зробив князь Данило Романович (1201? —1264), виконувати вказівки ординських повелителів. І все ж правителі Русі, власне Волині й Галичини, були не підданими, а «молодшими союзниками» татарських ханів, зберігаючи відносну самостійність.

¹⁶² *Дашкевич Н.* Болоховская земля и её значение в русской истории. — К., 1976. — С. 54.

«Рівень підпорядкування» руських земель Золотій Орді був різним. Північно-східна Русь, завдячуючи протатарській політиці князя Олександра Ярославовича (т. зв. Невського) (1221—1263), опинилася під контролем Золотої Орди¹⁶³. Правителі цієї частини Русі отримували ярлики, тобто дозволи, на княжіння. Таким чином, північно-східна Русь, «корінна Росія», стала регіоном державного організму Золотої Орди. Правителі цього регіону, звісно, при підтримці золотоординських ханів, претендували на інші руські землі, зокрема на Київ і Київську землю. Звідси панрусизм «ярликових правителів» північно-східної Русі. Власне, ці терени у ті часи Руссю не називалися. Їх часто іменували Заліссям. Термін «Русь» тут починає утверджуватися в XV ст. А панрусистські тенденції з часом почали про себе давати знати в московських князів.

У Галицько-Волинському літописі чимало говориться про стосунки руських князів, передусім Данила Романовича, з татарами, їхню боротьбу й компроміси. Звісно, не варто беззастережно довіряти цим літописним оповідям, які мали на меті звеличення князя й короля Данила¹⁶⁴. Але інших джерел ми не маємо.

Загалом складається приблизно така картина. Після то-

¹⁶³ Плахонін А. Олександр Невський // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2010. – Т. 7. – С. 572.

¹⁶⁴ Про це див.: Синоок С. Тисячоліття волинської книжності. – Тернопіль, 2016. – С. 35—50.

го, як війська Батия взяли Київ, вони подалися на Угорщину. Це ніби було зроблено за порадою київського воєводи Дмитра, який обороняв Київ і якому за хоробрість Батий дарував життя. Дмитро, так говорить літопис, дав таку раду татарам, аби відвернути розграбування руської землі¹⁶⁵. Чи справді так було – точно сказати не можемо. Можливо, й справді Дмитро, керуючись патріотичними міркуваннями, нарадив таке. Однак Батий, здійснюючи похід на Угорщину, певно, керувався своїми міркуваннями.

Цікаво, що до Угорщини подався князь Данило, де зустрівся з королем Белою IV (1206—1270) та братом його Коломаном. Він навіть хотів з ними породичатися¹⁶⁶. Туди ж в Угорщину подався й половецький хан Котян (?—1241), що вів боротьбу з татарами¹⁶⁷. Складається враження, що саме Угорщина стала головним осередком протидії татарам. Однак Батий розгромив Угорщину, дійшовши до Дунаю. Князь Данило змушений був шукати допомоги в Польщі¹⁶⁸. Таким чином, величезні терени Східної Європи не мали змоги протидіяти татарам.

У 40-ті роки XIII ст. Данило Романович постає як противник татар. Галицько-Волинський літопис говорить, що цей

¹⁶⁵ Літопис руський. – С. 398.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Головка О. Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. // XI сходознавчі читання А. Кримського. – К., 2007. – С. 80—83.

¹⁶⁸ Літопис руський. – С. 398.

князь здійснив похід на Болохівську землю, взяв там низку городів (міст-фортець) – Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків. Цей похід, ймовірно, мав кілька причин. Данило прагнув відновити контроль над Болохівщиною, котра колись належала руським князям. Також він хотів убезпечити себе від наїздів болохівських князів на свої землі, зокрема на Бакоту. Але була це й війна проти васала татар. І саме як антитатарську акцію представляє літописець похід Данила на Болохівську землю. Він це здійснив, «бо zostавили їх [болохівських князів] татари, щоб вони їм орали [та сіяли] пшеницю і просо. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали»¹⁶⁹.

Незалежність від татар Данило зберігав, судячи з літопису, після падіння Києва, до 1250 р. Саме під цим роком у літописі інформація:

«Тим часом [хан] Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговську: «Дай Галич!» [І Данило] був у печалі майже 10 років подається така великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: «Не дам я півотчини своєї, а їду до Батия сам».

Вибрався ж він на празник Святого Дмитрія [Солунського], помолившись Богу. І прибув він до Києва, – Київ держав [тоді] Ярослав [Всеволодович] через боярина свого Єй-

¹⁶⁹ Там само. – С. 399.

ковича Дмитра, – і, прийшовши у храм архістратига Михаїла, тобто Видобич, скликав чорноризців і [весь] монаший чин. І коли він сказав ігумену і всій братії, щоб вони вчинили молитву за нього, то вони вчинили, щоб він од Бога милість дістав. І було [сповнено] так, і, упавши [в поклони] перед архістратигом Михаїлом, вирушив він із монастиря у човні, бачачи біду страшну і грізну, і прибув до Переяславля.

І зустріли його татари, і звідти поїхав він до [хана] Куремси і побачив, що нема в них добра. Відтіля ж став він іще дужче скорбіти душею, бачачи, що володіє ними диявол. [Він бачив] нечестиві їх чаклунські суєслів'я і Чінгізханові наслання, нечестиві його, [Куремси], кровопиття, многі його волхвування. Цесарів, і князів, і вельмож, що приходять [до них], вони водили навколо куща, [заставляли] поклонятися їм, сонцю, і місяцю, і землі, і дияволу, і померлим, [що тепер] у пеклі, отцям їх, і дідам, і матерям. О нечестива облудо їх! І, се чуючи, вельми він став скорбіти.

Звідти ж прибув він до Батия на Волгу. [І] коли він збирався поклонитися [ханові], то прийшов чоловік Ярослава [Всеволодовича] Сонгур [і] він сказав: «Брат твій Ярослав кланявся кущу, і тобі кланятися». І одказав йому [Данило]: «Диявол говорить із уст ваших. Бог запре уста твої, і не буде почуто слово твоє». І в той час він покликаний був Батиєм: ізбавив його Бог і од лихого їх біснування, і од чаклування.

І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, [Батий], сказав: «Данило! Чому ти єси давно не прийшов?

Але якщо нині ти прийшов еси, – то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?» І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!» І він, [Данило], випивши, поклонився за обичаєм їх, [і], промовивши свої слова [подяки], сказав: «Я іду поклонитися великій княгині Баракчиновій». [Батий] сказав: «Іди». Пішовши, він поклонився їй за обичаєм. І прислав [Батий] вина дзбан, і сказав: «Не звикли ви пити молока, пий вино!»

О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хочуть, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лихати, честь татарська!..

Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був [із тими], що були з ним, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат [Василько] і сини його. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров»¹⁷⁰.

Насправді описані події відносяться до 1245 р., тобто Данило поїхав на поклон до татар через п'ять років після падіння Києва.

Незважаючи на інформативність цього тексту, він є відверто тенденційним і антитатарським. Батий і татари поста-

¹⁷⁰ Літопис руський. – С. 414—416.

ють як нечестивці. Вони язичники, їхні звичаї, вірування неприйнятні для русів. «О, лиха ти, честь татарська!..» – ці слова є лейтмотивом антитатарської риторики.

Князь Данило змушений був піти на угоду з Батиєм, тому поїхав до нього на Волгу. Він ніби не здійснив татарських язичницьких обрядів. Це подається як свідчення віри князя. Данило лише погодився випити кумису. Але цього виявилось достатньо, щоб Батий визнав його своїм, «татарином». І надав йому право княжити в своїй землі, конкретно – на Галичині. Тобто Данило ніби стає васалом Батия.

Але дослідники чомусь не звертають увагу на такий факт. На теренах тогочасної «справжньої Русі» правив дуумвірат Романовичів – Данила й Василька (1201/3—1269). Історики традиційно вважають, що старшим серед них був Данило. Хоча тут є сумніви. Чому цей нібито старший брат сидів не в стольному граді Романовичів – Володимирі, а намагався всістися в Галичі, де так і не зміг утвердитися? Зрештою, Данило зробив собі столицю на Волині, в Холмі, хоча й вважався князем галицьким. Хан Могуцій, васал Батия, вимагає, щоб Данило віддав Галич, тобто Галицьке князівство. Про Володимирське, де княжив Василько, мова не йшла. Тут позиції князя були досить сильними – на відміну від Галичини, де бояри постійно створювали проблеми князеві Данилу. В силу цього, Галичина була «слабкою ланкою» «справжньої Русі» – на відміну від Володимирії-Волині. Тому хан Могуцій і натиснув на Данила, вимагаючи віддати Галич.

Через те в Золоту Орду їде лише Данило, щоб домовитися з Батиєм. Василькові, за великим рахунком, потреби їхати немає. Він і так самостійний князь на своїй землі. А його городи можуть вистояти перед татарською навалою. Тобто принаймні волинська частина «справжньої Русі» не була підкорена татарами.

Сучасний вигляд міста Холма

Князь Данило не лише протистояв татарам. Він чимало перейняв від них, зокрема в сфері військової техніки. Описуючи його прибуття до угорського короля Бели, літописець зазначав: «Німці тим часом дивувалися оружжю татарському: бо коні були в личинах і в попонах шкіряних, а люди –

в латах, і велике було сядво полків його од оружжя, що виблискувало. Сам же [Данило] їхав обіч короля, за звичаєм руським, а кінь під ним був диву подобен і сідло позолочене, і стріли і шабля золотом [були] оздоблені *та* іншими прикрасами, що аж дивно, а жупан із золототканого єдвабу грецького і широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом»¹⁷¹. У одязі й зброї Данила ніби поєдналися Схід і Захід. Причому, схоже, тут більше було східного. Принаймні озброєння нагадувало татарське – «коні були в личинах і в попонах шкіряних, а люди – в латах», при ньому була шабля (не меч!). І це озброєння вважалося кращим «німецького», тобто західноєвропейського. У одязі князя було чимало «східного блиску». Одяг був цей багатим, показним. Тобто перед нами, радше, постає не стільки «західний», скільки «східний» правитель. Правда, на той час протиставлення Заходу й Сходу мало дещо інший характер – не такий, як зараз. При цьому Схід часто давав фору Заходу, зокрема в плані технічному, культурному. Тому в озброєнні й одязі Данило віддає перевагу Сходу.

Не лише в одязі та зброї Данило поєднував Схід і Захід. Він також проводив «багатовекторну політику». В принципі, його можна зрозуміти. З одного боку, на нього тиснули татари. І вистояти перед цим натиском було складно. З іншого боку, на нього тиснув католицький Захід. Відповідно, доводилося

¹⁷¹ Літопис руський. – С. 408—409.

маневрувати.

Римський папа запропонував Данилу королівську корону. Під 1255 р. (насправді ця подія відбулася в 1253 р.) у Галицько-Волинському літописі зазначено наступне:

«У той же час прислав папа послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: «Сину! Прийми од нас вінець королівства». Він бо перед цим прислав [був] до нього біскупа веронського і каменецького [Якова Браганца], кажучи йому: «Прийми вінець королівства». Але він, [Данило], у той час не прийняв був [вінця], сказавши: «Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. І то як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?»

Тим часом Опізо, [посол папський], прийшов, несучи вінець [і] обіцяючи: «Ти матимеш поміч од папи». Але він, [Данило], все одно не хотів, та умовила його мати його [Анна], і [князі лядські] Болеслав [Стидливий] та Сомовит, [син Кондрата], і бояри лядські, кажучи: «Прийняв би ти вінець, а ми [готові] єсмо на підмогу проти поганих»¹⁷².

Далі говориться, що Данило прийняв королівську корону. І сталося це в Дорогичині, коли він пішов війною проти ятвягів – литовського племені. Текст про коронацію Данила стверджує, що це робилося задля боротьби з татарами. Князь мав надію, що католицький Захід допоможе йому в цій справі. Прийнявши королівську корону, Данило входив

¹⁷² Там само. – С. 412—413.

у політично-культурний простір католицької Європи. І тим самим відступався від союзу з татарами.

Насправді коронація Данила мала й інші геополітичні аспекти, про які теж розповідається у літописі. На його землі почали зазіхати тевтонські лицарі-хрестоносці. А суперник Данила, литовський князь Міндовг, установив зв'язки з Римом і прийняв королівську корону. Тому Данилу, аби себе убезпечити, треба було йти на союз із католицьким Заходом¹⁷³.

Далі в літописі маємо повідомлення про війни Данила й Василька проти татар, зокрема проти хана Куремси. Останній намагався взяти Кременець, однак це йому не вдалося¹⁷⁴. Не взяв він і Луцька¹⁷⁵. Натомість Данило і його син Лев здійснили наїзди на «людей татарських», що жили в Болохівській землі і в районі Побужжя. Данилові війська взяли фортецю Межибоже (нинішній Меджибіж)¹⁷⁶.

Аналізуючи Галицько-Волинський літопис, бачимо, що татарська небезпека, безперечно, становила проблему і для Данила, і для Василька. Але це була далеко не єдина проблема для цих правителів Русі. Вони, судячи з літопису, не менше уваги приділяли боротьбі з ятвягами. Доводилося також залагоджувати стосунки із західними сусідами (угорцями й

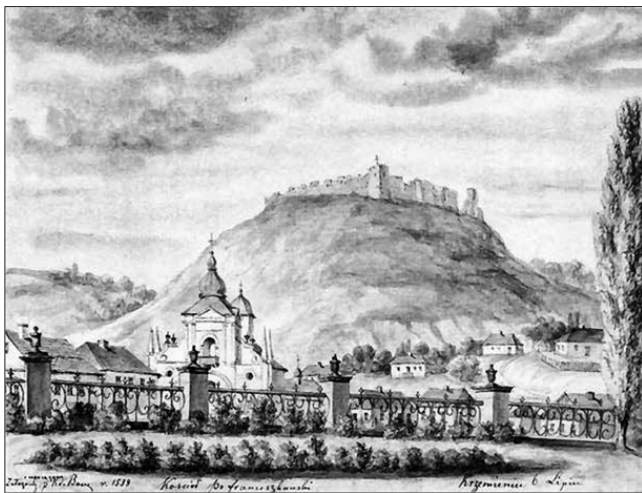
¹⁷³ Про це більш детальніше див.: День. – 2011. – 22 листоп.

¹⁷⁴ Літопис руський. – С. 413.

¹⁷⁵ Там само. – С. 418.

¹⁷⁶ Там само. – С. 416.

поляками), деякими руськими князями. Данило навіть вступив у війну за австрійську спадщину, намагаючись посадити на австрійському герцогському престолі свого сина Романа¹⁷⁷. Тобто «політична палітра» королівства Руського в той час була різнобарвною і аж ніяк не зводилася до боротьби правителів цієї держави з татарськими ординцями.

Наполеон Орда «Замкова гора в Кременці»

Правда, під 1261 р. (хоча вважається ніби ці події відбулися в 1259 р.) у літописі є запис, який говорить, що Рома-

¹⁷⁷ Боротьба за австрійську спадщину досить добре описана в Галицько-Волинському літописі. Див.: Літопис руський. – С. 416.

новичі змушені були прийняти деякі важкі вимоги татар. Зокрема, там сказано:

«...настала тиша по всій землі, то в ті дні весілля було у Василька-князя у Володимирі-городі. Став він оддавати дочку свою Ольгу за Андрія-князя Всеволодовича до Чернігова, і був тоді [тут] брат Васильків Данило-князь з обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, і інших князів багато, і бояр багато.

І коли була ж веселість немала у Володимирі-городі, то прийшла тоді вість Данилові-князю і Василькові, що Бурондай іде, окаянный, проклятий, і опечалилися цим обидва брати вельми. Він бо прислав був [посла], так кажучи: «Якщо ви єсте мої спільники – зустріньте мене. А хто не зустріне мене – той ворог мені».

Отож, Василько-князь поїхав назустріч Бурондаєві зі Львом, синівцем своїм. А Данило-князь не поїхав із братом – він бо послав був замість себе владика свого холмського Іоанна.

І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многі і пиття, і зустрів його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: «Якщо ви єсте мої спільники – розмечіте ж городи свої всі».

[І] Лев розкидав [городи] Данилів і Стіжок, а, звідти по-

славши [воїв], розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем'янець розметав і Луцьк.

Тим часом Василько-князь послав із Шумська владика Юанна вперед до брата свого Данила. І владика, приїхавши до Данила-князя, почав йому розповідати про те, що сталося, і про Бурондаїв гнів сказав йому. Данило тоді, убоявшись, втік у Ляхи, а з Ляхів побіг в Угри.

І тоді рушив Бурондай до [города] Володимира, а Василько-князь – із ним. Але не дійшов він до города, а став на [селі] Житані на ніч. Бурондай же став мовити про Володимир: «Васильку! Розмечи город!» І князь Василько почав думати в собі про город, тому що не можна було розкидати його скоро через [його] величину. [І] повелів він запалити його, і так за ніч він згорів увесь.

А назавтра приїхав Бурондай у Володимир і побачив своїми очима, що город згорів увесь. І став він обідати у Василька на дворі і пити. Пообідавши ж і пивши, ліг він на ніч у [городку] П'ятиднях.

А назавтра прислав він татарина, на ім'я Баймура, і Баймур, приїхавши до князя, сказав: «Васильку! Прислав мене Бурондай і велів мені город розкопати». Сказав тоді йому Василько: «Роби, що звелено тобі». І став він розкопувати город на знак побіди»¹⁷⁸.

Якщо літопис адекватно відображає ситуацію, то події розвивалися приблизно таким чином. Данилу й Васильку

¹⁷⁸ Літопис руський. – С. 421—422.

вдалося відбити наїзди татар, які знаходилися під орудою хана Куремси (ймовірно, одного з молодших Чінгізидів). Останній діяв переважно на теренах нинішніх українських земель¹⁷⁹. Військове щастя не особливо посміхалося Куремсі. Тому на теренах Руського королівства й настала тиша. Можливо, через те Куремсу замінили на Бурондая (?—1262), якого призначили Львів правителем (темником) захоплених татарами теренів нинішньої Центральної України¹⁸⁰. Бурондай був кращим полководцем і зумів під своїм керівництвом зорганізувати значні сили.

Романовичі не ризикнули протистояти новому темнику. На переговори поїхав Василько разом із сином Данила, Левом. Сам же Данило, злякавшись Бурондаєвого гніву, втікає спочатку до ляхів (поляків), а потім до угорців. Це при бажанні можна сприймати як вияв слабкодухості й боязні. Хоча тут можлива й інша інтерпретація. Данило поїхав до західних сусідів шукати військової допомоги, аби протистояти татарам. Та все ж літопис, радше, трактує це як вияв боязні.

Василько вирішує йти на компроміс. Веде перемовини з Бурондаєм, задовбрює його. Татарський темник ладний трактувати Василька і його племінника Лева як спільників, тобто союзників, а не як васалів. Проте вимагає, щоб вони зни-

¹⁷⁹ *Плахонін А.* Куремса // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. – К., 2009. – Т. 5. – С. 519.

¹⁸⁰ *Головко О.* Бурондай, Бурондай // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. – Т. 1. – С. 413.

щили укріплення низки міст-фортець. Це якраз ті фортеці, які чинили опір Куремсі – Кременець і Луцьк, а також ті, що були побудовані недавно й могли чинити опір татарам – Данилів, Стіжок, Львів. Перші дві фортеці з'явилися неподалік Кременця, у важкодоступних Кременецьких горах. Взяти їх татарам було проблемно. Те саме стосується Львова, котрий побудували на високій горі (нинішній Високий Замок). Василько пішов на те, щоб зруйнувати навіть укріплення своєї столиці – Володимира. Безперечно, такі дії робили Руське королівство слабким перед татарами. Його опорні пункти виявилися для ординців «відкритими». Проте така дипломатія відвернула татарські наїзди.

Можливо, справді варто було піти на такі кроки, аби врятувати державу від чергової хвилі руйнувань. Тим паче, що укріплення з часом можна було відновити. Зрештою, не всі фортеці були зруйновані. Залишився неушкоджений Холм, що фактично став столицею короля Данила. Про те, що татарам не вдалося взяти це місто, розповідається в літописі:

«...рушив Бурондай до Холма, і Василько-князь [пішов] із ним, і з боярами своїми, і слугами своїми. Але коли вони прийшли до Холма, то город був запертий. І стали вони, прийшовши до нього, одадь його, і не добились вої його нічого, бо були в ньому, [Холмі], бояри і люди доблесні, а город сильно укріплений, [з] пороками і самострілами.

Бурондай тоді, роздивившись укріплення города, [побачив], що не можна взяти його, і тому став він мовити Ва-

силькові-князю: «Васильку! Се город брата твого, їдь скажи городянам, щоб вони здалися». І послав він із Васильком трьох татаринів, на ім'я Куїчя, Ашика, Болюя, і Хому, тлумача, який розумів руську мову, [аби знати], що мовитиме Василько, приїхавши під город.

Василько ж, ідучи під город, узяв собі в руку каміння [і], прийшовши під город, став мовити городянам, а татари, послані з ним, – слухати: «Костянтин-холопе, і ти, другий холопе, Луко Іванковичу! Се город брата мого і мій, – здайтеся!» Сказавши, та й кине камінь додолу, даючи їм знак хитрістю, щоб вони билися, а не здавалися. Так ці слова мовивши і тричі кидаючи каменем додолу, сей же великий князь Василько ніби Богом посланий був на поміч городянам: він подав їм хитрістю знак. І [посадник] Костянтин [Положишило], стоячи на заборолі городських стін, збагнув умом знак, поданий йому Васильком, і сказав князю Василькові: «Поїдь звідси, а то буде тобі каменем в лоб. Ти вже не брат еси брату своєму, а ворог есь йому».

І татари, послані з князем під город, чувши [це], поїхали до Бурондая і повідали річ Василькову, як він мовив городянам і що тоді городяни сказали Василькові.

І після цього пішов Бурондай уборзі до Любліна, а од Любліна пішов до [города] Завихвоста. І прийшли вони до ріки до Вісли, і знайшли тут собі брід у Віслі, і пішли на ту сторону ріки, і стали пустошити землю Лядську»¹⁸¹.

¹⁸¹ Літопис руський. – С. 422.

Як бачимо, Василько, перехитривши татар, зберіг від нищення Холм і спрямував ординців з руської землі в Польщу, яку ті розорили. До речі, в цьому тексті Василько названий великим князем. Якщо це не помилка літописця, то його, а не Данила варто вважати головним князем у Руській державі.

Татари взяли місто Судомир (Сандомир), перебивши всіх місцевих жителів. А після цього вернулися, як зазначає літопис, «у свої вежі»¹⁸². Останні, судячи з усього, знаходилися в степах нинішньої України.

Із цього уривку можна зробити два висновки. По-перше, Руське королівство виявилось не таке «беззбройне», як цього хотів Бурондай. Принаймні одну зі столиць держави, Холм, татари не розорили. По-друге, переговори Бурондая і Василька все ж таки – це не перемовини пана й васала. Василько й Данило – самостійні правителі. Вони мають фортеці, яких остерігається Бурондай. Саме ці фортеці – певний гарант їхньої суверенності. Василько й Данилів син Лев погоджуються знищити укріплення деяких твердинь. Але це своєрідний «бартер»: ми нищимо укріплення, виявляємо вам покору, але ви не розоряєте нашу землю, йдете собі далі.

Отже, Волинь і Галичина, за великим рахунком, не знали «монголо-татарського іга».

Під 1266 р. літописець зазначає: «Тоді ж була смута велика в самих татарах, і побили вони самі одні одних незчисленне множество, як піску морського». А під наступним ро-

¹⁸² Там само. – С. 423.

ком вказує: «І настала тиша»¹⁸³.

З цих слів випливає, що в королівстві Руському (Волині й Галичині) слідкували за тим, що робиться в Золотій Орді, стані татар. І це зрозуміло. Татари були неспокійними сусідами русів. Тому після великої смути в Татарії на Русі настає спокій, тиша.

Руське королівство мало не менші (якщо не більші) проблеми з литовцями, а не татарами. При цьому останні іноді ставали союзниками русів у боротьбі з литовцями. Так, під 1274 р. описуються наступні події.

Тамга хана Менгу-Тимура

Литовський князь «Тройден, забувши приязнь Львову [і] пославши городнян, звелів узяти Дорогичин. А з ними ж був [воєвода] Трид, і сей знав про город, як можна [його] взяти. І, виступивши вночі, взяли вони тоді його, [Дорогичин], на

¹⁸³ Там само. – С. 426.

самий Великдень, і перебили їх, [городян], усіх од малого і до великого.

Коли ж почув се Лев, *то* опечалився він сим вельми. І став він промишляти [про помсту], і послав у Татари [послів] до великого цесаря Менгу-Тимура, просячи собі підмоги в нього проти Литви. Менгу-Тимур дав, отож, йому військо, і Ягурчина з ними, воєводу, і задніпровських князів усіх дав йому на поміч – Романа [Михайловича] брянського із сином Олегом, і Гліба [Ростиславича], князя смоленського, і багато інших князів, бо тоді всі князі були у волі в татарській»¹⁸⁴.

Отже, не татари, а литовці чинять русам великі прикроси. Знищують місто Дорогичин, який відігравав не останню роль у Руському королівстві. Це був важливий форпост на північно-західних землях цієї держави. І саме тут коронувався Данило Романович. У цій ситуації нащадок останнього, князь Лев, звертається за допомогою... до татар.

На той час владарем Золотої Орди був хан Менгу-Тимур (?—1282), котрий не лише зумів утвердити свою владу в цій державі, а й зробити її незалежною від Монгольської імперії. Менгу-Тимур був талановитим правителем. Він провів низку важливих реформ, зробивши Золоту Орду сильною потугою, яка контролювала значні терени Східної Європи¹⁸⁵. Під владою цієї держави знаходилися східні й південні землі

¹⁸⁴ Літопис руський. – С. 428—429.

¹⁸⁵ Почекаев Р. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – СПб., 2010. – С. 34—46.

нинішньої України.

Галицько-Волинський літопис дає зрозуміти, що в той час «всі князі були у волі в татарській». При цьому згадуються брянський та смоленський князь, князі задніпровські. Чи стосувалося це правителів Руського королівства, тобто Волині й Галичини? У якійсь мірі – так. В інших місцях літопису зустрічаються твердження, що руські князі, під якими переважно розумілися правителі Волині й Галичини, були у «волі» чи «неволі» татарській¹⁸⁶. Літопис навіть називає деяких татарських ханів цесарями. Так іменуються хани Телебуга й Аглуї, що постають як свідки при передачі землі князя Володимира Васильковича князеві Мстиславу Даниловичу¹⁸⁷. Згадується й «подать татарська»¹⁸⁸. Правда, це згадка із Заповіту Володимира Васильковича. Там говориться, що ця данина має даватися князям, тобто вона ніби не йшла в Золоту Орду. І все ж ця згадка дає підстави вважати, що певний час та данина діставалася татарам.

Цесарями, чи то царями, на теренах Русі раніше іменували ромейських (візантійських) імператорів. Русь у попередні часи входила в орбіту «візантійського світу». Проте завоювання хрестоносцями Константинополя в 1204 р. призвело до деградації Візантійської імперії. Як така ця держава пере-

¹⁸⁶ Літопис руський. – С. 234, 435, 437.

¹⁸⁷ Там само. – С. 437.

¹⁸⁸ Там само. – С. 439.

стала існувати¹⁸⁹. І цю «порожнину» заповнили татарські хани Золотої Орди, яких теж почали іменувати цесарями. Це ще один результат татарського наїзду на руські землі. Золота Орда ніби підміняла Візантію. Тим паче, що татарські хани (передусім це стосується Менгу-Тимура) опікувалися православ'ям, надавши православному духовенству широкі права. В принципі, Золота Орда могла перетворитися в «православну імперію».

Щоправда, Візантія деградувала ще до того, як з'явилися на зантійську спадщину» пробували перейняти князі Романовичі Русі татари. «Ві– Данило й Василько. Принаймні це простежується на рівні символічному¹⁹⁰. Інша річ, що Романовичі, в жилах яких, схоже, текла кров ромейських імператорів, в силу різних обставин, так і не змогли реалізувати «візантійський проект».

У чому виражалася «воля» чи то «неволя» татарська руських князів? Рівень залежності їх від ханів був різним. У північно-східній частині Русі, яка переважно в той час іменувалася Заліссям, хани надавали князям ярлики на княжіння, збираючи тут податки. Ці землі стали частиною Золотої Орди. Ймовірно, схожа ситуація була в задніпровських князів і в Подніпров'ї. Дещо інша ситуація спостерігалася на Волині

¹⁸⁹ *Острогорський Г.* Історія Візантії. – Львів, 2002. – С. 365—389.

¹⁹⁰ Про це більш детально див.: *Кралюк П.* Руські спадкоємці могутніх імператорів. Візантійські реліквії Руського королівства // *Корона, або Спадщина Королівства Руського.* – С. 76—81.

й Галичині.

За часів правління дуумвірату Данила й Василька між королівством Руським і Золотою Ордою виробився тип стосунків, який зберігався протягом тривалого часу – майже сто років. Початком цих стосунків варто вважати навіть не поїздки Данила в Золоту Орду, а той час, коли Романовичі виявили покору ханові Бурондаю й погодилися знищити низку своїх фортець (а фортеці в той час були одним із гарантів сили й суверенності держави!). І все ж правителі королівства були відносно незалежними від золотоординських ханів. Принаймні немає відомостей, щоб останні надавали їм ярлики, тобто дозволи, на правління. Деякі з цих правителів користувалися королівським титулом. Це стосувалося не лише Данила, а й Василька¹⁹¹.

Королівство Руське встановило із Золотою Ордою союзні відносини, в яких воно грало роль «слабшого партнера» (це були приблизно такі відносини, як між Руссю й Візантією). При потребі Золота Орда надавала військову допомогу королівству. Зі свого боку, останнє теж давало військові загони для походів золотоординських воєначальників.

Князь Лев Данилович (близько 1228—1301), як уже говорилося, просив Менгу-Тимура про військову допомогу. А той йому надав. Звісно, за це доводилося платити. Взагалі

¹⁹¹ Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. – Кременець, 2017. – С. 18.

Лев часто звертався за допомогою до татар, у т. ч. для того, щоб взяти гору над іншими князями. Також татарський хан Ногай надав йому військо для організації походу на Польщу¹⁹². Складається враження, що саме цей князь представляв «татарську партію» на землях Руського королівства. Натомість йому протистояв його двоюрідний брат, князь володимирський Володимир Василькович (1249—1288). Останній, наскільки можна судити, намагався дистанціюватися від татар. При його дворі писався Галицько-Волинський літопис, в якому зустрічаємо багато анти-татарських моментів. Ймовірно, цієї ж антитатарської лінії дотримувався князь Мстислав Данилович, який мав уділ у Луцьку.

Лев І Данилович

¹⁹² Літопис руський. – С. 432.

У кінці XIII ст. землі Руського королівства (Волині й Галичини) виявилися в основному розділені між синами Данила, Левом і Мстиславом, і сином Василька, Володимиром¹⁹³. Непорозуміння, які виникали між ними, вели до дезінтеграції держави. Особливо шкідливими були військові авантюри Лева, котрий, як уже говорилося, часто спирався на татарську силу. Все це разом узятє робило Руське королівство все більш залежним від татар. Показовим у цьому плані є епізод у Галицько-Волинському літописі, де описано, як хан Телебуга в 1287 р. змусив волинських князів піти з ним на Польщу. Варто його навести повністю:

¹⁹³ *Собчук В.* Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. – С. 18.

Князь Володимир Василькович

«...захотів піти окаянний і нечестивий Телебуга на Ляхів. І зібрав він силу велику, – бо забув він про кару Божу, що збулась над ним в Уграх і про що ми по-переді сказали, – і прийшов до Ногая. Та була межі ними обома неприязнь велика, і Телебуга послав [послів] до задніпровських князів і до волинських, – до Льва, і до Мстислава, і до Володимира, – велячи їм піти з собою на війну; тоді ж були всі князі в неволі татарській. І так рушив Телебуга на Ляхів, зібравши силу велику.

І коли прийшов він до [ріки] Горині, то зустрів його Мстислав з питтям і з дарами. І пішов він звідтіля мимо Крем'ян-

ця до Перемиля. Тут його зустрів Володимир-князь із питтям і з дарами на [ріці] Липі. А після цього догнав його Лев-князь коло [села] Бужковичів і з питтям, і з дарами. А коли ж прийшли вони на бужківське поле, то тут оглянули свої полки, і князі думали, що їх переб'ють, а городи візьмуть. Але звідти пішли вони до [города] Володимира і стали на [селі] Житані, а Телебуга поїхав оглядати город Володимир; інші ж говорять, що ніби він і в городі був, та це невідомо.

У неділю ж, після Микулиного дня на другий день, минули вони город. Бог ізбавив [од них] своєю волею, і не взяли вони города, але насильство велике чинили в городі і пограбували добра незчисленне множество і коней. І тоді нечестивий Телебуга пішов у Ляхи.

Але zostалися другі татари коло Володимира годувати охлялих коней, і ці зробили пустою землю Володимирську. Не давали бо вони навіть із города вийти за покормом, а якщо хто виїхав, – [то] тих побили, а других захопили, а інших обдирали і коней однімали. І в городі померло в облозі, за гнівом Божим, незчисленне множество.

А коли Телебуга ішов у Ляхи, то з ним ішли всі князі через неволю татарську: Лев-князь із сином своїм Юрієм [і] з своєю раттю, а Мстислав зі своєю раттю, а Володимир зі своєю раттю»¹⁹⁴.

Певним чином правителів королівства Русі рятувало те, що в самій Золотій Орді політична ситуація була непростою.

¹⁹⁴ Літопис руський. – С. 435.

Після смерті хана Менгу-Тимура (близько 1280 р.) великого впливу в цій державі набув хан Ногай (?—1299—1300)¹⁹⁵. Спочатку на золотоординському престолі опинився онук Батия Туда-Менгу, а в 1287 р. у результаті палацових інтриг на його місце прийшов Телебуга, про якого вже йшлося в наведеному уривку Галицько-Волинського літопису.

За часів Данила й Василька про помітну залежність від татар не йшлося. Однак за їхніх нащадків ця залежність посилилась. Ні один із них не іменується королем, тобто не пов'язує себе із західною політичною традицією. Більше того – вони разом з татарами воюють проти західних сусідів. Якби так справи пішли далі, Волинь і Галичина могли з часом перетворитися в улус Золотої Орди, як це сталося зі східними землями колишньої Русі.

Щодо Ногая, то він правив західними землями Золотої Орди. Приєднав до своїх володінь землі в пониззі Дунаю й, можливо, Добруджу. Здійснював походи на терени Візантії, Болгарії та Сербії. Візантійський імператор Михайло VIII Палеолог (1224/5—1282), намагаючись підтримувати мирні стосунки з Ногаєм, у 1273 р. віддав за нього свою позашлюбну дочку Єфросинію. У 80-х рр. XIII ст. залежність від Ногая визнали спочатку Тирновське царство, потім – Відинське і Бранічевське князівства, а близько 1292 р. – Сербія.

¹⁹⁵ Про хана Ногая та пов'язаних із ним золотоординських ханів див.: *Почекаев Р. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды.* – С. 47—73.

1291 р. Ногай організував заколот проти хана Золотої Орди Телебуги. Про конфлікти між цими можновладцями, до речі, писав Галицько-Волинський літопис¹⁹⁶. Заколот виявився вдалим і золотоординським ханом став Токта, син Менгу-Тимура. Однак могутність Ногая не подобалася новому ханові, що призвело до війни між цими можновладцями. Ногай захопив землі нинішньої Південної України, Крим, пішовши шляхом створення самостійної держави. Навіть він та його син Чака почали карбувати власну монету.

Судячи з Галицько-Волинського літопису, хан Ногай підтримував із правителями королівства Руського союзницькі стосунки (щоправда, постаючи в ролі «старшого союзника»). У 1277 р. він посилав своє військо князям Леву й Мстиславу Даниловичам та Володимиру Васильковичу для походу на Литву¹⁹⁷. Також Ногай посилає в 1280 р. частину свого війська для князя Лева, аби той завоював для себе частину польських земель¹⁹⁸. Зрештою, як уже говорилося, в 1287 р. Ногай разом із Телебугою залучає князів Лева, Мстислава й Володимира для походу на Польщу¹⁹⁹. Татарське військо в той час проходило землі Галичини й Волині. Воно ніби не чинило тут розорень, «пустошень». Але постій цього війська

¹⁹⁶ Літопис руський. – С. 436.

¹⁹⁷ Там само. – С. 430.

¹⁹⁸ Там само. – С. 432.

¹⁹⁹ Там само. – С. 435.

призводив і до матеріальних, і людських втрат²⁰⁰.

Старого Ногая перегравав більш молодий хан Токта (1270—1312), який зумів зорганізувати значні сили. У 1299-му чи в 1300 р. останній завдав поразки Ногаю. Сталося це в місцевості Куканлик (імовірно, в степах нинішньої України, деś у районі теперішньої Одеської області). Цікаво, що Ногай був убитий русином – одним із воїнів хана Токти. Сини Ногая не зуміли зберегти витворену ним державу. Тому «Ногайський проект» зазнав краху.

Звісно, татари, що входили до складу кочової держави зникли. Вони залишалися в складі Золотої Орди, а після хана Ногая, нікуди її розпаду ввійшли до Кримського ханства. Ці татари кочували в степах теперішньої України, Північно-го Кавказу, а також нинішньої Румунії. Їх іменували ногаями чи ногайцями – вважається, що від імені хана Ногая. Вони так чи інакше контактували зі слов'янським населенням України і справили певний вплив на етногенез українців.

Хоча правителі Руського королівства в кінці XIII ст. йшли на співробітництво з татарами, проте існувала сильна анти-татарська опозиція, котра, як про це вже говорилося, репрезентувалася князем Володимиром Васильковичем і знайшла відображення в Галицько-Волинському літописі. Наприклад, у цьому творі Ногай іменується як «окаянний і беззаконний». Причому наведену характеристику маємо в та-

²⁰⁰ Там само. – С. 436.

кому місці твору, де йдеться про допомогу цього хана волинським князям²⁰¹. Володимир Василькович, який не мав дітей, віддає свій уділ, місто Володимир, що фактично виконувало роль столиці тогочасної Русі, не войовничому князеві Леву, діяльність якого мала протатарську спрямованість, а «мирному» князеві Мстиславові, котрий, наскільки можна судити, не виявляв протатарських симпатій. Михайло Грушевський вважав це помилкою Володимира Васильковича. Лев, на думку історика, міг би краще забезпечити оборону руських земель²⁰². Нам же видається такий крок Володимира Васильковича цілком логічним. Мстислав був для нього більш близьким політично, зокрема в плані дистанціювання від татар. Саме існування антитатарської партії на Волині й Галичині забезпечувало самостійність цих земель від Золотої Орди.

Можна припустити, що ця залежність зменшилася в часи правління Юрія Львовича (1252/1257—1308). Останній використовував латинську титулатуру «*regis Russiae, principis Ladimiriae*»²⁰³. Це можна перекласти: «король Русі, князь Володимирії». Він позиціонує себе як «західний правитель», дистанціюючись від татар. Подібну титулатуру використову-

²⁰¹ Літопис руський. – С. 430.

²⁰² Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т. III. – С. 107—108.

²⁰³ Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225—1301). – Львів, 2014. – С. 87.

вали і його нащадки, у т. ч. останній владар Руського королівства Болеслав-Юрій (бл. 1310—1340)²⁰⁴.

У контексті дистанціювання від татар варто осмислювати появу Галицької митрополії (точніше – митрополії Малої Русі), яка була заснована в 1303 р.²⁰⁵. Ця подія в історіографії переважно трактується таким чином. Мовляв, у 1299 р. осідок Київської митрополії, тобто митрополії Русі, був перенесений із Києва у Володимир-на-Клязьмі. Це ніби було обумовлено тим, що Київ був зруйнований. Ось тоді король Юрій Львович вирішив посприяти створенню митрополії, яка б охоплювала землі його держави.

Однак контекст цієї події видається дещо іншим. Митрополичий осідок з Києва до Володимира-на-Клязьмі був перенесений не через «руйнування Києва». На той час колишня столиця Русі поступово відновлювалася. І митрополит тут міг цілком перебувати. Питання, очевидно, було в іншому. Якраз у останні роки XIII ст. загострюється боротьба між золотоординським ханом Токтою й Ногаєм. Останній, контролюючи нинішні степи України, контролював і Київ, і київського митрополита.

Татарські хани, які надали православній церкві великі привілеї, розглядали її як один із важливих

²⁰⁴ *Гречило А.* Українські територіальні та національно-державні символи // Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія та кордони України. – Харків, 2016. – С. 283—284.

²⁰⁵ *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII—XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 195.

важелів свого впливу на руських землях. Токта, який збирав сили для боротьби з Ногаєм, був зацікавлений в «перенесенні» митрополичого осідку з Києва до Володимира-на-Клязьмі – міста, яке знаходилося під контролем ханів Золотої Орди.

Оскільки хан Токта ворогував із Ногаєм, який становив постійну загрозу для Візантії, візантійська верхівка, зокрема Константинопольський патріарх, «закрила очі» на перенесення митрополичого осідку з Києва до Володимира-на-Клязьмі.

Уже після смерті Ногая королю Юрію Львовичу вдалося домовитися з візантійською верхівкою про створення окремої митрополії Малої Русі з осідком у Галичі. Які наводилися аргументи на користь цієї справи, можемо лише здогадуватися. Імовірно, король шантажував візантійців тим, що, коли в його державі не буде створена митрополія, він звернеться за допомогою до Риму. Але які б аргументи не наводилися, вони дали результат. Виникла митрополія з доволі претензійною титулатурою. Адже в ті часи поняття «Мала Русь» трактувалося в іншому плані, аніж воно почало трактуватися пізніше. Мала Русь – це материнська Русь. Тут маємо відповідну аналогію, яку запозичили руси в греків. Останні трактували Малу Грецію як свою материнську землю, а Велику Грецію як землі колонізовані. Ось і виходило, що митрополія Малої Русі охоплювала терени Русі справжньої. Натомість Київська митрополія – землі Великої Русі,

тобто колонізовані. Водночас створення митрополії Малої Русі вказувало на самостійність Королівства Руського – принаймні в плані духовному. Воно мало свою митрополію, яка існувала окремо від Київської, що знаходилася в сфері впливу золотоординських ханів.

На жаль, документів, які б висвітлювали діяння правителів Королівства Руського в кінці XIII – у першій половині XIV ст., зберіглося вкрай мало. Однак можемо говорити про те, що в той час ця держава була більш зорієнтована в західному напрямку, ніж у східному.

У середині XIV ст. Руське королівство опинилося в стані кризи. Тут спрацювали як внутрішні чинники, так і зовнішні. У 1340 р. польським королем Казимиром III (1310—1370) був даний старт боротьби за руську спадщину. Гравцями в цій боротьбі були Польща, Угорщина, Литва й Золота Орда. Тривала вона до 1392 р. Її результатом стала ліквідація Руського королівства, землі якого розібрали Польща й князі литовської династії Гедиміновичів. Останні зуміли створити життєздатний державний організм – Велике князівство Литовське.

На жаль, про війну за руську спадщину не зберіглося ніяких наших літописних свідчень. Про події цієї війни переважно дізнаємося з польських, угорських, німецьких джерел, а також частково з пізніших литовських літописів.

Стереотипи російської історіографії, які й досі панують у нас, а також специфіка джерел знеохочують українських до-

слідників розглядати війну за руську спадщину і осмислювати її. Хоча та війна стала для Центрально-Східної Європи такою собі «точкою біфуркації», яка визначила історію цього регіону на віки вперед.

У результаті війни за спадщину Польща відмовилася від слов'янських земель Сілезії та Помор'я, які культурно й ментально були близькі полякам, й почала здійснювати експансію на Схід – спочатку на Галичину, Волинь, а потім на інші українські землі. Ця війна посприяла остаточному оформленню Великого князівства Литовського, котре помітно розширило свої кордони за рахунок Русі, переважно нинішніх українських земель.

Боротьбі за спадщину Руського королівства передували такі події. Орієнтовно в травні 1323 р. чи раніше при невідомих обставинах померли Андрій та Лев, котрі правили цією державою²⁰⁶. Існує кілька версій смерті цих князів – загибель від рук татар-ординців, литовців, а також отруєння. Ця подія поклала край успадкуванню престолу в королівстві Романовичами по чоловічій лінії. Враховуючи те, що в період Середньовіччя держава трактувалася як вотчина правителя, смерть Андрія та Лева, які, судячи з усього, не залишили нащадків по чоловічій лінії, могла би стати фатальною для Руського королівства.

Проте на престолі опинився Болеслав, син мазовецького

²⁰⁶ Див.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 511.

князя Тройдена із династії П'ястів та Марії, доньки короля Юрія Львовича. Не відомо, яким чином Болеславу вдалося стати правителем цієї держави. Але він мав право унаслідувати престол по материнській лінії.

Правління Болеслава почалося в дуже юному віці – тоді йому, імовірно, було трохи більше десяти років. Державою управляли місцеві волинські бояри, адже престол Руського королівства знаходився в місті Володимирі. Ставши правителем, Болеслав узяв нове ім'я Юрій – не честь свого діда. Він також прийняв православ'я. Титулував себе, як зазначалося, королем Русі²⁰⁷.

Юрій II проводив активну зовнішню політику, намагався протистояти експансії Польщі й Угорщини. Підтримував добрі стосунки з Тевтонським орденом, Литвою, Священною Римською імперією, Золотою Ордою, якою правив тоді могутній хан Узбек (бл. 1283—1341)²⁰⁸. Робив спробу повернути Люблінську землю, котру в 1303 р. захопила Польща, а також деякі землі Карпатської Русі, загарбані Угорщиною.

За правління Юрія II в 1331 р. відроджується православна Галицька митрополія, яку очолив митрополит Гавриїл.

Схоже, активна діяльність Юрія II викликала незадоволення з боку польського короля Казимира III та угорського

²⁰⁷ *Однороженко О.* Українська руська еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. – К., 2011. – С. 48.

²⁰⁸ Саме за хана Узбека Золота Орда досягла піку своєї могутності. Див.: *Почекаев Р.* Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – С. 88—107.

Карла I Роберта. Вони досягли домовленості, що Русь має перейти до польського короля, який ніби мав право успадкувати руський престол.

Весною 1340 р. Юрій II гине від отруєння. Вбивство влаштували опозиційно налаштовані бояри²⁰⁹. У літературі зустрічаються твердження, ніби Юрій II захотів у своїй державі утвердити католицизм і через це його вбили бояри²¹⁰. Однак такі твердження, радше, виглядають як «благочестива вигадка». Уже говорилося, що цей можновладець прийняв православ'я й сприяв відродженню Галицької митрополії. Щось це мало схоже на адепта католицизму.

²⁰⁹ Про Юрія II див.: *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар галицько-волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті // *Минуле і сучасне*. – Ч. 7. – Краків, 1940. – С. 23—30.

²¹⁰ *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 75.

Хан Узбек на літописній мініатюрі

На нашу думку, ситуація із вбивством Юрія II виглядала інакше. Король, ставши дорослим, ймовірно, змусив потіснитися деяких бояр, які мали реальну владу. Це викликало незадоволення й породило в їхньому середовищі опози-

цію. Цим, певно, скористатися Казимир III. Він міг намовити опозиційно налаштованих бояр, пообіцявши їм преференції при умові, що вони допоможуть йому оволодіти Руським королівством.

Не випадково відразу ж після вбивства Юрія II король Казимир III здійснює похід на Галичину. Тоді йому вдалося підпорядкувати собі низку галицьких міст, зокрема Львів. Пізніше польські хроністи подавали цю подію як велику перемогу Казимира III. Зокрема, це стосується «Хроніки» (1555) Марціна Кромера (1512—1589). Від останнього українські літописці XVI—XVII ст. перебрали інформацію про завоювання поляками Львова. Наприклад, у Львівському літописі читаємо: «Польський король Казимир взяв Львів, [мешканці якого] самі піддалися, забрав великі скарби, срібла, злата, дорогоцінного каміння...» Далі перераховуються коштовності, привласнені польським королем, вказується також, що він забрав дві золоті корони²¹¹.

Насправді говорити про якусь велику звितягу польського короля не варто. Казимир III підкорив окремі галицькі міста без особливого супротиву. Судячи з усього, він не мав значних сил. Розраховував, що Руське королівство, втративши правителя, легко піддасться йому. Хоча Львів на той час став заможним торговим містом, але не варто переоцінювати його значення. Фактично це був регіональний центр на межі

²¹¹ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. – Видання друге. – К., 1971. – С. 99.

Галичини й Волині. Вести мову про його значну політичну роль не слід. Столицю ж королівства Руського Казимир III тоді так і не взяв.

У цій драматичній ситуації боярин Дмитро Дедько та Данило з Острова (як правило, його ототожнюють із князем Данилом – засновником князівської династії Острозьких) здійснили поїздки до золотоординського хана Узбека, попросивши його про допомогу. Така допомога була надана. І Дмитру Дядьку вдалося відбити наїзд короля Казимира III²¹². Як бачимо, саме завдяки татарському війську вдалося зберегти самостійність Руського королівства.

Дмитро Дядько на деякий час, аж до своєї смерті в 1349 р., ніби став неофіційним правителем цієї держави. До нас дійшла його грамота до торунських купців від 1341 р., писана латинською мовою, в якій він закликав їх торгувати у Львові. Себе ж Дядько іменував «провізор або управитель землі Руської» («*provisor seu capitaneus terre Russie*»)²¹³. Не виключено, що своєю резиденцією він зробив Львів.

Після смерті Юрія II на престолі Руського королівства опинився син литовського князя Гедиміна Любарт (бл. 1300—1383), який прийняв православне хрещення й отримав ім'я Дмитра. Як зайняв Любарт-Дмитро престол Руського

²¹² Див.: Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків і нащадків. – К., 2012. – С. 113—114.

²¹³ Про Дмитра Дядька див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т. IV. – С. 28—30, 430—433.

королівства, сказати щось певне не можемо²¹⁴. Є припущення, що він був одружений на княгині з місцевої руської династії Романовичів. Інакше в нього не було би права на престол. Імовірно, він отримав підтримку з боку бояр. Принаймні подальші події свідчать, що волинське боярство допомагало йому в боротьбі з поляками та угорцями.

Резиденціями Любарта-Дмитра були волинські міста – Володимир і Луцьк. Він навіть іменувався князем луцьким та володимирським. У Луцьку Любарт-Дмитро почав будувати потужний кам'яний замок, який зберігся до дня сьогоднішнього.

Смерть Дмитра Дядька в 1349 р. викликала новий сплеск війни за руську спадщину. Схоже, боярин Дядько належав до вмілих полководців та державних діячів. Також він зумів скористатися татарською допомогою. Можна припустити, що під його опікою знаходилися галицькі землі. І поки він жив, король Казимир III не міг захопити земель Руського королівства. Смерть же цієї талановитої людини ніби «оголила» Галичину. І в 1349 р. королю Казимиру III вдалося її загарбати. Він також починає претендувати на іншу частину Руського королівства – Волинь. З того часу розпочався новий виток боротьби за спадщину цієї держави, в якій активну участь брали поляки, угорці й литовці, котрі, власне, й поділили землі Руського королівства. Золота Орда в цій бо-

²¹⁴ Про Любарта-Дмитра див.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – С. 37—40, 42, 73, 511—512, 562, 614 та ін.

ротьбі фактично участі вже не брала. Після мерті хана Узбека в 1341 р. в ній певний час велася боротьба за владу. За часів правління хана Джанібека (1342—1357) політика Золотої Орди була спрямована в східному й південному напрямках. Тоді з теренів деяких нинішніх українських земель татар поступово починають витіснити литовські князі.

Артур Орльонов «Битва на Синіх Водах», 1362 р.

Одним із епізодів цієї боротьби стала битва на Синіх Водах у 1362 р.²¹⁵. У ній литовські й руські війська перемогли татарських «цариків» Хачебея, Кублубуга й Дмитрія, котрі

²¹⁵ *Шабульдо Ф.* Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 3—15.

володіли Поділлям. Вважається, що в результаті цієї перемоги великий литовський князь Ольгерд (бл. 1296—1377) здобув Київ, Поділля, розширивши свої володіння на південь до Чорного моря. Це був сприятливий для литовських князів час, оскільки Золота Орда в 1359—1380 рр. пережила «велику смуту». Тоді на золотоординському престолі змінилося понад 25-ти ханів. Можна зустріти думку, що «перемога литовсько-руського війська у Синьоводській битві задовго до Куликівської битви 1380 року підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга»²¹⁶. Насправді, ця битва, як і битва Куликівська, мала локальне значення і, за великим рахунком, не дала старт звільненню «східнослов'янських народів» (сам цей термін для пояснення тогочасних історичних реалій видається не дуже коректним). Якщо говорити про Синьоводську битву, то йшлося про перерозподіл деяких фрагментів східноєвропейського простору між литовськими князями і татарськими ханами.

Щодо Золотої Орди, то тут після «великої смуги» на деякий час вдалося відновити єдність держави за правління хана Тохтамиша (?—1406) в 1380—1395 рр.²¹⁷. Однак у 1395 р. емір Тимур (Тамерлан) (1336—1405) вщент розгромив війська Тохтамиша у грандіозній битві, яка відбувала-

²¹⁶ https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_на_Синіх_Водах

²¹⁷ *Почекаев Р.* Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. — С. 155—177.

ся неподалік сучасного Єкатеринбурга. Саме ця битва стала смертельним ударом для Золотої Орди, а не периферійні битви на Синіх Водах чи Куликівська битва.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.